

0. INLEIDING.....	1
1. PREHISTORISCH NEDERLANDS EN OUDNEDERLANDS.....	2
1.1. TALEN VERGELIJKEN.....	2
1.2. HET INDO-EUROPEES EN DE INDO-EUROPEANEN.....	2
1.3. HET GERMAANS EN DE GERMANEN.....	3
1.3.1. <i>Het Germaans tegenover het Indo-Europees</i>	3
1.3.2. <i>Van de Germaanse oertaal tot verschillende Oud-Germaanse talen</i>	3
1.4. VAN GERMAANS TOT NEDERLANDS.....	4
1.4.1. <i>Maatschappelijke ontwikkelingen in het eerste millennium na Christus</i>	4
1.4.2. <i>Van West-Germaans tot Oudnederlands</i>	4
1.5. WAT IS OUDNEDERLANDS?.....	5
1.5.1. <i>Kenmerken</i>	5
1.5.2. <i>Afbakening in de tijd</i>	5
1.5.3. <i>Geografische afbakening</i>	6
1.5.4. <i>Bronnen voor het Oudnederlands</i>	6
2. HET MIDDELNEDERLANDS (1170 - 1500).....	7
2.1. POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN.....	7
2.2. MIDDELNEDERLANDSE DOCUMENTEN.....	7
2.2.1. <i>Algemeen</i>	7
2.2.2. <i>Literaire teksten</i>	8
2.2.3. <i>Ambtelijke teksten</i>	12
2.2.4. <i>Woordenboeken</i>	12
2.3. ENKELE KENMERKEN VAN HET MIDDELNEDERLANDS.....	12
3. HET NIEUWNEDERLANDS.....	14
3.1. HET NIEUWNEDERLANDS IN DE ZESTIENDE EEUW.....	14
3.1.0. <i>'Wat een taal!'</i>	14
3.1.1. <i>Vier maatschappelijke evoluties</i>	14
3.1.2. <i>Taalbeschouwing</i>	15
3.1.3. <i>Naar een standaardtaal</i>	17
3.2. NIEUWNEDERLANDS IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW.....	17
3.2.1. <i>Maatschappelijke ontwikkelingen</i>	17
4. HET MODERN NEDERLANDS (1795 - HEDEN).....	23
4.1. DE FRANSE TIJD.....	23
4.2. VAN EEN GESCHREVEN NAAR EEN GESPROKEN STANDAARDTAAL.....	23
4.3. VERANDERINGEN IN DE TWINTIGSTE EEUW.....	24
4.4. VERANDERING, EVOLUTIE?.....	25
5. DE VLAAMSE STRIJD.....	26
5.1. DE FRANSE TIJD.....	26
5.2. HET VERENIGD KONINKRIJK.....	26
5.3. DE BELGISCHE AFSCHIEDING EN DE GEBOORTE VAN DE VLAAMSE BEWEGING (EERSTE FASE).....	27
5.4. DE TWEEDE FASE.....	28
5.5. DE DERDE FASE.....	28
5.6. DE VIERDE FASE.....	29
6. NOORD EN ZUID.....	30
6.1. TALEN IN VLAANDEREN.....	30
6.2. TALEN IN NEDERLAND.....	30
6.3. UITSPRAAKVERSCHILLEN.....	31
6.4. VLAAMSE WOORDEN.....	31
6.5. GRAMMATICALE VERSCHILLEN.....	31

6.6. STATUS EN SOLIDARITEIT	31
<i>Wat denken Nederlanders over het AN van Vlamingen?</i>	31
<i>Wat denken Vlamingen over het AN van Nederlanders?</i>	32
6.7. DE SPRAAKMAKENDE GEMEENTE.....	32
7. DIALECTEN.....	33
7.1. TAALVARIATIE	33
7.2. HOE DIALECTEN VERDWIJNEN	33
7.2.1. <i>Het parcours</i>	33
7.2.2. <i>Tempoverschillen</i>	34
7.3. DE NEDERLANDSE DIALECTEN	34
7.3.1. <i>Waarom 'Nederlandse' dialecten?</i>	34
7.3.2. <i>Isoglossen</i>	34
8. LEENWOORDEN.....	35
8.1. LEENWOORDEN IN HET NEDERLANDS	35
8.1.1. <i>Waarom lenen?</i>	35
8.1.2. <i>'Vreemde' woorden</i>	35
8.1.3. <i>Enkele voorbeelden</i>	35
8.1.4. <i>Een gevaar voor het Nederlands?</i>	37

0. Inleiding

De Nederlandse taal is de taal die in Nederland en Vlaanderen als algemene omgangstaal wordt gesproken en geschreven. Naast die omgangstaal zijn allerlei dialecten in zwang, die ook tot het Nederlands gerekend kunnen worden. De Nederlandse omgangstaal - de standaardtaal, het Algemeen Nederlands - is in de loop der eeuwen voortgekomen uit dialecten. In de middeleeuwen bestond er nog geen algemene taal; iedere streek, vaak zelfs iedere stad, had zijn eigen dialect. In de loop van de zestiende eeuw ontstaat langzamerhand een algemene omgangstaal die 'Nederlands' genoemd kan worden en die de dialecten steeds verder van het toneel heeft verdrongen. De standaardtaal speelt nu de hoofdrol in het Nederlandse taalgebied - in de bijrollen vinden we onder meer het Belgisch Beschaafd, de dialecten, Surinaams Nederlands en heel veel vaktalen en groepstalen.

De ontwikkeling van de taal is onlosmakelijk verbonden met maatschappelijke ontwikkelingen - denk bij voorbeeld aan de Reformatie, de val van Napoleon, de bloei van de Vlaamse economie. Die samenhang tussen taal en maatschappij zal telkens weer onze aandacht opeisen. We bespreken dus vooral de 'externe' geschiedenis van de taal en niet zozeer de 'interne' geschiedenis.

In het college worden de volgende onderwerpen behandeld:

- prehistorisch Nederlands en Oudnederlands
- Middelnederlands
- Nieuwnederlands in de 16e eeuw
- Nieuwnederlands in de 17e en 18e eeuw
- Modern Nederlands
- De Vlaamse Strijd
- De spelling
- Dialecten
- Verschillen tussen Noord- en Zuid-Nederlands
- Leenwoorden in het Nederlands
- Nederlandse leenwoorden in vreemde talen - Nederlands in Indonesië en Noord-Amerika

Kunnen ook nog aan bod komen:

- Woordenboeken en grammatica's
- Pidgins en creooltalen, Afrikaans, Surinaams Nederlands...
- Groepstalen

Belangrijkste bron voor de colleges:

De Vries, J.W. e.a., *Het verhaal van een taal; negen eeuwen Nederlands*, Prometheus, Amsterdam, 1994.

1. Prehistorisch Nederlands en Oudnederlands

1.1. Talen vergelijken

Vanaf het moment dat mensen begonnen na te denken over taal, hebben ze zich de vraag gesteld „Welke taal is de oudste?”. Volgens de Egyptische koning Psammeticus (7de eeuw a.C.) was dat het Frygisch, volgens de mensen in de middeleeuwen het Hebreeuws.

Men zag in elk geval al vroeg in dat niet alle talen even veel van elkaar verschilden. Zo bleken het Frans, Italiaans en Spaans duidelijk drie zusters van eenzelfde moeder, het Latijn. Pas op het einde van de 18e eeuw gaf iemand die Romaanse talen een plaats in een veel grotere familie. William Jones, een Brits opperrechter in Calcutta, verkondigde in februari 1786 in een lezing voor de Asiatic Society of Bengal - die hijzelf in 1784 had opgericht - dat de overeenkomsten tussen de woorden en de zinsbouw van het Sanskriet enerzijds en die van het Latijn en het Grieks anderzijds zo groot waren, dat ze niet door toeval veroorzaakt konden zijn. Zijn conclusie was dat al deze talen een gemeenschappelijke voorouder moesten hebben. Volgens Jones waren ook het Keltisch, Oudperzisch en Gotisch aan dezelfde stam ontsproten.

Door naar regelmatige overeenkomsten tussen talen te speuren hebben latere taalkundigen de ontdekking van Jones verder uitgewerkt. Ze kijken daarbij meestal naar overeenkomsten tussen klanken. Op die manier kan men vaststellen welke talen in oorsprong een eenheid vormden.

B.v. In een lange reeks Nederlandse en Engelse woorden correspondeert de *v* met de *f* \Rightarrow *vol* en *vader* naast *full* en *father*

Bovendien kan men aan de hand van zulke klankovereenkomsten de oorspronkelijke klank achterhalen. Zo kunnen we zelfs woorden reconstrueren in oertalen waarin geen enkel geschrift bekend is.

B.v. *father*, *vader*, *Vater* \Rightarrow * *faðōr*

Op dezelfde manier kan de verwantschap tussen de Germaanse talen, de Romaanse talen en het Sanskriet worden aangetoond.

B.v. *vader* - *father* - *pater* - *pitar*

of:

Getalnamen van 1 tot 10 in vier talen:

Nederlands	Latijn	Grieks	Sanskriet
een	unus	heis	ekas
twee	duo	duo	dva
drie	tres	treis	tryas
vier	quattuor	tettares	catvaras
vijf	quinque	pente	panca
zes	sex	heks	sat
zeven	septem	hepta	sapta
acht	octo	okto	asta
negen	novem	ennea	nava
tien	decem	deka	dasa

Deze vergelijkende methode is voor de beschrijving van de prehistorie van een taal de belangrijkste pijler, maar taalkundigen putten ook informatie uit andere bronnen, zoals archeologische vondsten, vermeldingen in anderstalige geschriften, aardrijkskundige namen en persoonsnamen.

1.2. Het Indo-Europees en de Indo-Europeanen

Sinds de ontdekking van William Jones zijn aan de Indo-europese familie veel leden toegevoegd. Alle Europese talen - behalve Baskisch, Estisch, Fins en Hongaars - zijn Indo-europees, maar ook veel Aziatische talen. De Indo-europese stamboom bevat de volgende takken: Balto-Slavisch, Keltisch, Germaans, Italiaans, Armeens, Anatolisch, Albaans, Grieks en Tochaars (deze laatste tak bestaat uit de Iraanse en Indo-arische talen). De Indo-europese taal wordt tegenwoordig doorgaans ‘Proto-Indo-europees’ (PIE) genoemd. Vroeger werden ook de termen Indogermaans en Oer-indogermaans gebruikt.

Op archeologische gronden nemen de meeste geleerden aan dat het PIE de taal was van een volkengroep die is geïdentificeerd met de *Kurgan*-cultuur. Die cultuur ontwikkelde zich in het vijfde millennium voor onze jaartelling in de steppen ten noorden van de Kaspische Zee. De naam is afgeleid van het Russische woord voor ‘grafheuvel’, *kurgan*, naar de typerende gewoonte van dit volk om hun doden in grafheuvels te begraven. De sprekers van het PIE, dat ongetwijfeld al eigen dialecten kende, hebben geen geschriften nagelaten, maar door de afstammelingen van hun

taal te bestuderen en te kijken welke woorden ze gemeen hebben, kunnen we iets te weten komen over de herkomst en cultuur van de Indo-europeanen.

Vanaf het vierde millennium voor Christus trokken de Indo-europeanen met hun ossenwagens en op hun paarden naar India en Europa. Een van de talen die voor hun komst werden gesproken in Europa is het Baskisch, een taal zonder verwanten, overgebleven in de onherbergzame Pyreneeën. In het derde millennium voor Christus bereikten sprekers van het Indo-europees Scandinavië, de Nederlanden en Noord-Duitsland. In dit gebied ontstond het Germaans.

1.3. Het Germaans en de Germanen

1.3.1. Het Germaans tegenover het Indo-Europees

De taal die de Germanen spraken - lang voor ze in aanraking kwamen met de Romeinse beschaving - is verdwenen. Zeker is wel dat het Germaans zich van de andere Indo-europese taalgroepen begon te onderscheiden. Die ontwikkeling duurde tot ongeveer het begin van onze jaartelling. Pas in de eerste eeuwen van onze tijdrekening begonnen binnen het Germaans verschillende talen te ontstaan.

Het Germaans wijkt af van de Indo-europese moedertaal op het vlak van de klanken en op het vlak van de klemtoon.

⇒ op het vlak van de klanken: De Indo-europese medeklinkers zijn systematisch veranderd. Deze „Germaanse klankverschuiving” werd vastgelegd in de Wet van Grimm (1822) en in de Wet van Verner (1875). De veranderingen kunnen geïllustreerd worden met de volgende woordparen: *pater* - *father*, *piscis* - *fish*; *labium* - *lip*; *duo* - *twee*; *frater* - *broeder*.

⇒ op het vlak van de klemtoon: De wisselende Indo-europese klemtoon werd vervangen door een vaste klemtoon op de eerste lettergreep. In het oudste Latijn lag in *patér* de klemtoon op de tweede en in *fráter* de klemtoon op de laatste lettergreep. In het oudste Germaans hebben beide woorden de klemtoon op de eerste lettergreep, zoals nu nog in het Nederlands: *váder* en *bróeder*. Germaanse dichters maakten van die accentuering van de eerste lettergreep gebruik in de vorm van alliteratie of stafrijm. In zo'n rijm beginnen drie van de vier beklemtoonde lettergrepen in een versregel met dezelfde klank, wat de regel tot een hecht geheel maakt. Een voorbeeld is de runenspreuk op de gouden hoorn uit de vijfde eeuw die werd gevonden in Gallehus (Sleeswijk). Dit is de oudste overgeleverde Germaanse dichtregel:

Ek Hlewagastir Holtingar Horna tawido.

Ik Hlewagast, Holts zoon, maakte de hoorn.

⇒ Door de klemtoonverschuiving naar de eerste lettergreep sleet het niet langer beklemtoonde wordeinde geleidelijk af. De *o* van *tawido* (verwant met ons *tooid*) is op den duur veranderd in een sjwa. Omdat het wordeinde vaak belangrijke grammaticale informatie bevatte, begon al in de oudste fase van het Germaans de rijke Indo-europese flexie langzaam te verdwijnen, een proces dat in onze tijd nog niet voltooid is.

1.3.2. Van de Germaanse oertaal tot verschillende Oud-Germaanse talen

De bakermat van het Germaans was het gebied waarvan Denemarken, het zuiden van Zweden en Sleeswijk-Holstein het centrum vormden. Door enkele indrukwekkende volksverhuizingen in het laatste millennium voor Christus - in het oosten tot diep langs de Weichsel, in het Westen over de Rijn en in het zuiden tot ongeveer halfweg tussen Denemarken en de Donau - kwam er geleidelijk een einde aan de eenheid van het Germaans. Er ontstonden verschillende Germaanse talen. Die ontwikkeling van de Germaanse oertaal, het Proto- of Oergermaans, tot de verschillende Oudgermaanse talen, is grotendeels in het duister gehuld. De sprekers van die talen hebben immers geen geschriften nagelaten. Zeker is dat aan de stam van het Oergermaans voor het begin van onze jaartelling twee verschillende takken ontsproten. Er ontstond een noordelijke of Scandinavische en een zuidelijke taalgroep: Noord-Germaans en Zuid-Germaans (verwarrend genoeg ook West-Germaans genoemd). Pas later ontstond het Oost-Germaans, de taal van de Germanen die over de Oostzee naar het Weichselgebied trokken, en later nog verder naar de Zwarte Zee.

Het oudste bewaarde geschrift in een Germaanse taal is Oost-Germaans: het is de bijbelvertaling waar de Gotische bisschop Wulfila (311-383, zijn naam betekent 'wolfje') tot zijn dood aan werkte. Wulfila was een pionier. Waarschijnlijk was hij de eerste die iets opschreef in een Germaanse taal. Hij gebruikte een alfabet dat hij zelf had samengesteld met letters uit het Griekse alfabet, aangevuld met een paar Latijnse letters en runentekens. Een deel van zijn vertaling is bewaard gebleven in een kopie uit de zesde eeuw, de Codex Argenteus. Hoewel Wulfila's bijbel

onvolledig is, is hij van onschatbare waarde voor de taalkunde. Zonder Wulfila zouden we bijna niets weten van de Gotische taal, waaruit weer veel afgeleid kan worden over de voorgeschiedenis van het Nederlands.

1.4. Van Germaans tot Nederlands

1.4.1. Maatschappelijke ontwikkelingen in het eerste millennium na Christus

In 58 voor Christus marcheerde Julius Caesar met zijn legioenen Gallië binnen, het huidige Frankrijk en België. In het noorden van Gallië leefden de Belgae, een verzameling Keltische stammen. Ten noorden van de Belgae en aan de andere zijde van de Rijn, die Caesar tot noordgrens van het Imperium Romanum had verklaard, leefden de Germanen. De nieuwe provincie Gallia Belgica werd net zoals de rest van Gallië geromaniseerd: de cultuur van de overwinnaars vermengde zich met de inheemse tot een ‘Gallo-Romeinse’ beschaving en de bewoners verruilden hun Keltische taal voor de Vulgair-Latijnse omgangstaal van de Romeinen. Deze romanisering zou tot in de vierde eeuw duren.

Vanaf het einde van de derde eeuw drong echter ook het Germaans op als gevolg van Germaanse invallen. Deze invallers waren Frankische stammen. Enkele Frankische stammen verdedigden aanvankelijk als bondgenoten van de Romeinen de Rijn grens, een van de steeds zwakker wordende grenzen van het Imperium Romanum, tegen andere Germanen. Rond 430 verbrak echter een van de Frankische koningen, Chlodio, het contract met de Romeinen, die zich in 402 uit Noord-Gallië hadden teruggetrokken. Chlodio maakte zich in korte tijd meester van een groot gebied, waaronder een deel van het huidige België. Na de slag bij Soissons in 486 veroverde een andere Frankische koning, Clovis, het tot dan Romaans gebleven deel van Gallië, waardoor het Frankenrijk tot aan de Loire werd uitgebreid. Clovis, stamvader van de Merovingers, slaagde er ook in om de meeste andere Frankische stammen aan zich te onderwerpen.

Alleen de Friezen en de Saksen konden tegenwicht bieden aan de groeiende macht van de Franken. De Saksen veroverden in de tweede helft van de vijfde eeuw Engeland. In de loop van de achtste eeuw werden de Saksische stammen die nog tussen de Rijn en de Elbe leefden, door de Franken onderworpen en gekerstend. Ook de Friezen werden met het zwaard tot het christendom bekeerd.

In de loop van de achtste eeuw, het tijdperk van de Merovingers en Karolingers, verwierven de Franken definitief de heerschappij in de Lage Landen. Hun beroemdste leider is Karel de Grote.

1.4.2. Van West-Germaans tot Oudnederlands

Tacitus en Plinius verdeelden de West-Germanen in drie groepen: de Ingweonen, die aan de Noordzee leefden van Gallië tot Denemarken (Friezen, Angelen en Saksen), de Istweonen aan de Rijn en de Weser (Franken en Hessen), en de Herminonen aan de Elbe (Alemannen en Beieren). De taal van de eerste twee groepen heeft een stempel gedrukt op het Nederlands.

Doordat de West-Germanen zich verspreidden over een uitgestrekt gebied, van Engeland tot Beieren, zijn hun talen steeds sterker uiteengegroeid. Zo ontstonden Oudengels, Oudfries, Oudsaksisch (of Oudnederduits), Oudhoogduits en Oudnederlands (of Oudnederfrankisch).

STAMBOOM

Het Oudengels ontstond na de emigratiegolven van Angelen, Saksen en Jutten, die in de vijfde eeuw, na het vertrek van de Romeinse legioenen, de Britse eilanden overspoelden.

Een van de Oudgermaanse talen die op het vasteland zijn ontstaan, is het Oudnederlands. Het aanzien van deze taal werd bepaald door twee golven van veranderingen: een die zich van het westen naar het oosten verspreidde, een tweede die in het zuiden ontstond en naar het noorden opschoof.

⇒ van het westen naar het oosten:

Aan de kusten van de Noordzee onstonden taalverschijnselen die taalkundigen Ingweoons noemen. Ingweoonse klanken en grammaticale eigenaardigheden hebben zich, met afnemende kracht, uitgebreid naar het oosten. Ze komen dus, maar in verschillende mate, voor in het Engels, het Fries, het Nederlands en het Duits.

Een voorbeeld zijn de meervouden op *-s*. In het Engels zijn die de regel (*nest*), in het Nederlands niet (*nesten*) - maar ze komen er wel in voor. Ingweoons zijn ook persoonlijke pronomina die beginnen met een *h*; Nederlands en Engels kennen die wel (*hij, hem, haar, hun; he, him, her*), Duits niet (*er, ihm, ihr, ihnen*).

⇒ van het zuiden naar het noorden:

Een andere golf van klankveranderingen spoelde ongeveer vanaf het jaar 400 van de Alpen noordwaarts. Het gaat om een reeks systematische veranderingen in de uitspraak van medeklinkers: *pund* werd *pfund*, *swart* werd *swartz*, *makon* werd *mahhon*. Deze veranderingen breidden zich gedurende eeuwen, maar met afnemende kracht, naar het noorden uit. Het gebied waar deze verschuiving gewerkt heeft, wordt het Hoogduitse taalgebied genoemd. De Hoogduitse klankverschuiving drong niet door tot het Nederlands en het Nederduits (de dialecten van laaggelegen Noord-Duitsland.)

Het Engels en het Hoogduits zijn duidelijk van elkaar te onderscheiden - het Engels heeft immers een duidelijk Ingweoons karakter en het Hoogduits wordt eenduidig gekenmerkt door de Hoogduitse klankverschuiving. Voor het Fries, het Nederlands en het Nederduits is de onderlinge afbakening lastiger, aangezien deze talen zich in een overgangsgebied bevinden. Bovendien is de geschiedenis van de laatste drie talen door allerlei historische gebeurtenissen met elkaar verweven. In de loop van de tijd zal het Fries terrein verliezen, in het westen aan het Nederlands, en in het noorden en het noordoosten aan het Nederduits. Het Nederlands zal een stuk van het Nederduitse gebied veroveren, maar er een ander stuk aan verliezen.

1.5. Wat is Oudnederlands?

1.5.1. Kenmerken

Oudnederlandse teksten zijn schaars en fragmentarisch bewaard gebleven. Het bekendste stukje Oudnederlands is ongetwijfeld het versje dat een West-Vlaamse kloosterling omstreeks het jaar 1100 neerschreef in de abdij van Rochester in het Engelse graafschap Kent:

*hebban olla vogala nestas hagunnan
hinase hi(c) (e)nda thu
uu(at) unbida(n) (uu)e nu*

Om het voor zijn medebroeders in het schrijfatelier begrijpelijk te maken, schreef hij er woord voor woord de Latijnse vertaling boven:

*abent omnes volucres nidos inceptos
nisi ego et tu
quid expectamus nu(nc)*

Dat wil zeggen: „Alle vogels zijn met hun nesten begonnen, behalve ik en jij. Waar wachten we nog op?” Dit kleine stukje Oudnederlands werd in 1932 in Oxford ontdekt door een Engels geleerde. Het staat op een los stuk perkament dat door een latere eigenaar is gebruikt om een boekband te verstevigen. Dat de schrijver uit West-Vlaanderen kwam, kan onder meer afgeleid worden uit zijn problemen met de klank *h*: hij schrijft *hic* in plaats van *ic* en *abent* in plaats van *habent*.

De eenvoudigste manier om Oudnederlands te karacteriseren is de taal te vergelijken met het Nederlands tussen 1150 en 1500, het Middelnederlands. Bepaalde ontwikkelingen hebben in het Oudnederlands namelijk nog niet plaatsgevonden. In het versje zien we bij voorbeeld nog *unbidan* en *hebban*; in de laatste lettergreep staat dus nog een heldere klinker. In het Middelnederlands komt er een sjwa in de laatste lettergreep: *ontbiden* en *hebben*. Verder blijkt de *th*-klank, zowel de stemloze uit het Engelse *thing* als de stemhebbende uit *that*, nog niet veranderd te zijn in een *d*: *thu* is nog geen *du* (‘jij’) geworden, zoals in het Middelnederlands.

Anderzijds onderscheidt het Oudnederlands zich wel al door eigen ontwikkelingen van de omringende talen. Een van de bekendste (Oud-)Nederlandse sjibbolets is de stemhebbende *g*, die nu nog voorkomt in het midden van *zeggen* en aan het begin van *gaan*. De beginklank van *geven* onderscheidt zich duidelijk van die in de verwante Duitse en Engelse woorden *geben* en *give*.

1.5.2. Afbakening in de tijd

Er zijn dus kenmerken die het Oudnederlands van andere talen onderscheiden, maar we kunnen er bij gebrek aan schriftelijk bewijsmateriaal geen jaartal aan verbinden. Aan het einde van de negende eeuw kan er zeker van Nederlands gesproken worden. Hoe lang daarvoor dat ook het geval was, kan niet met zekerheid worden vastgesteld.

1.5.3. Geografische afbakening

Niet alleen in de tijd, maar ook op de landkaart is het Oudnederlands moeilijk af te bakenen. De dialecten in het tegenwoordige Nederland, Duitsland en Vlaanderen leken zo sterk op elkaar, dat het in deze eeuwen en lang daarna onmogelijk is precieze grenzen te trekken. Het Oudnederlandse taalgebied was zowel groter als kleiner dan nu. Groter, omdat er in het zuidoosten stukken Duits geworden zijn (het Nederrijng gebied), en omdat in het zuidwesten de grens met het Romaans verder naar het zuiden lag dan nu. Kleiner ook, omdat enkele delen waar in de middeleeuwen nog Oudsaksisch (Nederduits) en Fries gesproken werd, later Nederlands zijn geworden.

1.5.4. Bronnen voor het Oudnederlands

Een belangrijke bron van informatie zijn Oudnederlandse woorden die in geschriften in een andere taal zijn overgeleverd. In Latijnse teksten worden plaatsnamen en persoonsnamen vermeld, al dan niet in een gelatiniseerde vorm. In Latijnse teksten komen ook glossen voor, aantekeningen die een kopiist in de marge of onder de regel neerschreef.

Er zijn ook Oudnederlandse teksten. Over het aantal zijn de wetenschappers het nog niet eens. Wij beperken ons tot teksten waarover weinig onenigheid bestaat, namelijk de *Leidse Willeram* en de *Wachtendonkse psalmen*.

⇒ De *Leidse Willeram* is de bewerking die een Hollandse scribent heeft gemaakt van de Hoogliedparafraze van Williram, abt van Ebersburg. Het verloren gegane origineel werd omstreeks 1065 geschreven in het Oostnederfrankisch, een oostelijk Frankisch dialect dat nauw verwant is met het Westnederfrankisch van het *Hebban olla vogala*-versje. De kopiist, die rond 1100 in de abdij van Egmond werkte, heeft zich ingespannen om de tekst aan te passen aan de taal van zijn omgeving. Dit is een werkwijze die in de middeleeuwen niet ongewoon is. Hij verving Hoogduitse door noordwestelijke Nederlandse woorden, vernederlandste voor- en achtervoegsels, en paste de verbuiging van nomina, maar ook de klank van de woorden aan. Veel woorden en combinaties zijn in deze tekst voor het eerst aangetroffen.

⇒ De *Wachtendonkse psalmen* zijn een Oudnederlandse bewerking van een Oudhoogduitse psalmvertaling uit het laatste kwart van de negende eeuw. De onbekende vertaler - die zijn werk omstreeks 950 voor de nonnen van het klooster van Munsterbilzen in Limburg verrichte - heeft onder elke Latijnse regel de vertaling geschreven. Omdat hij daarbij meestal de volgorde van de Latijnse woorden heeft gevolgd, kunnen uit zijn tekst heel moeilijk conclusies getrokken worden over de natuurlijke zinsbouw van het Oudnederlands. Het Oudhoogduitse origineel is verloren gegaan, net zoals de Oudnederlandse bewerking. In de 16e eeuw bestond het manuscript nog, maar nu blijven alleen nog enkele fragmentarische afschriften en een verzameling van 822 glossen (van Justus Lipsius) over. Die overblijfselen vormen nog altijd de belangrijkste bron voor onze kennis van het Oudnederlands.

Een fragment uit psalm 54:6 en 7 (in de moderne nummering psalm 55):

*Forchta in biuonga quamon ouer mi in bethecoda mi thuisternussi
In ic quad uuie sal geuan mi fetheron also duuon in ic fliugon sal
in raston sal*

Vrees en beving kwamen over mij en duisternis bedekte mij
En ik zei: Wie zal mij veren geven als duiven, zodat ik weg zal vliegen
en een rustplaats zal vinden.

Illustraties:

- * de stamboom van de Indo-europese talenfamilie uit De wetenschap van het woord.
- * kaartje Romeinse imperium uit Van der Horst, p. 26
- * verschillen Ohgds - Onl na Hoogduitse klankverschuiving uit M. van der Wal, p. 86
- * uit de Wachtendonkse psalmen: Van der Horst, p. 34 + Van der Wal, p.94-95

2. Het Middelnederlands (1170 - 1500)

2.1. Politieke en maatschappelijke ontwikkelingen

Een eerste belangrijke maatschappelijke evolutie vond in de dertiende eeuw plaats. Dat is de eeuw van de opkomst van de steden. De oude Vlaamse steden zoals Gent en Brugge waren al belangrijk. Later voegden zich daar Antwerpen en Utrecht bij, nog later Dordrecht, Leiden, Haarlem, Amsterdam en Delft. De opkomst van de steden heeft een grote rol gespeeld in de Nederlandse taalgeschiedenis. De adel had weinig op te schrijven en de geestelijkheid schreef in het Latijn, maar in de steden ging men in de eigen taal schrijven. Wetten, aktes en gildenregels werden in het Nederlands opgesteld. Meer mensen leerden lezen en schrijven, er ontstond een lezerspubliek, ook voor literaire werken.

Politieke ontwikkelingen versterkten de positie van de volkstaal. Het rijk van Karel de Grote (768-814) bleef onder zijn zoon nog een eenheid, maar daarna (Verdrag van Verdun, 843) viel het uiteen in een westelijk gedeelte (Frankrijk), een oostelijk rijk (Duitsland) en een middengedeelte (het koninkrijk Lotharingen). Lotharingen kwam in 925 bij het Duitse Rijk. Dat betekent dat het huidige Nederland en België in de middeleeuwen uit gebieden bestonden die tot het Duitse Rijk behoorden. Alleen het graafschap Vlaanderen viel onder de Franse kroon. Er was zeker geen eenheid: het gebied van de 'Nederlanden' was een lappendeken van graafschappen, bisdommen en hertogdommen. In 1300 begon het proces van politieke eenwording, toen Brabant en Limburg zich verenigden en Holland met Zeeland en Henegouwen een unie gingen vormen. Vervolgens sloot Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, in 1369 een voordelig huwelijk met Margaretha van Male, dochter van de Vlaamse graaf. In 1384 kon Filips dan zijn erfenis Vlaanderen in bezit nemen. Zijn kleinzoon Filips de Goede (1396-1487) verwierf in 1428 Holland, Zeeland en Henegouwen, en in 1430 Brabant, Namen en Luxemburg. Terwijl al deze politieke veranderingen zich voltrokken, verplaatste het economische en culturele centrum zich aan het einde van de 14e eeuw van Vlaanderen naar Brabant, dat het centrum van het Bourgondische rijk werd.

N.B.: De politieke eenheid die onder de Bourgondiërs en later de Habsburgers tot stand kwam, zou geleidelijk aan voor een streven naar taalkundige eenheid zorgen.

Tijdens de heerschappij van de Bourgondiërs werd het Frans de taal van het centrale bestuur. Toch werd de volkstaal niet verzwakt, integendeel. De Bourgondiërs werden immers meer en meer Nederlandse vorsten - want daar lag het centrum van hun macht -, en bovendien werd de volkstaal steeds meer gebruikt als symbool van het verzet van de gewesten en steden tegen de centrale overheid. In ruil voor financiële en politieke steun aan het centrale gezag eisten plaatselijke machtshebbers namelijk dat zij Nederlands mochten gebruiken, ook in de correspondentie met de hertogen. (De tweetaligheid op het niveau van de centrale overheid begon dus al in de Bourgondische tijd!)

⇒ Enerzijds werd het gebruik van de volkstaal dus gestimuleerd door de ontwikkeling van de steden en het beleid van de Bourgondische hertogen, anderzijds versterkte de politieke eenwording de behoefte aan een eenheidstaal.

2.2. Middelnederlandse documenten

2.2.1. Algemeen

Het Middelnederlands is een verzamelnaam voor dialecten die werden gesproken en geschreven in het huidige Nederlandse taalgebied in de periode van ongeveer 1170 tot 1500. Er is in de middeleeuwen nog geen algemene, vrij uniforme taal, een soort van Standaardnederlands. Men zou kunnen stellen dat in de middeleeuwen iedere taalgebruiker het dialect van zijn/haar eigen streek spreekt en schrijft. Toch moet die uitspraak wat gerelativeerd worden. Mensen die op een bepaalde plaats bleven, spraken ongetwijfeld een strikt lokaal dialect. Wie echter door reizen (pelgrimstochten, kruistochten, handel) in aanraking kwam met taalgebruikers uit andere streken, sprak minder „lokaal”. Hetzelfde komt voor in de geschreven taal: plaatselijke documenten in de volkstaal, zoals schepenbrieven en rekeningen, werden gewoonlijk in het dialect van de streek opgetekend. In documenten die voor een groter gebied of ruimer publiek bestemd waren, vermeed men al te lokale taalverschijnselen.

De dialecten van het Middelnederlands zijn in te delen in drie 'landschappen': Kustmiddelnederlands, Zuidoost-Middelnederlands en Noordoost-Middelnederlands. Veel van de specifieke streekkenmerken, vooral op het gebied van de uitspraak, bestaan nog in onze tijd. Belangrijk is dat de dialectgrenzen in de Lage Landen voornamelijk van noord naar zuid lopen, zodat er een veel grotere tegenstelling is tussen west en oost dan tussen noord en zuid. Het Hollands, het Zeeuws en het Vlaams vertonen enkele gemeenschappelijke kenmerken die

Kustmiddelnederlands genoemd worden. Het Vlaams was lange tijd dominant in de schrijftaal. Het Brabants en het Limburgs vormen samen het Zuidoost-Middelnederlands. Het Noordoost-Middelnederlands ten slotte werd gesproken in het tegenwoordige Gelderland, Overijssel, Drenthe en Groningen. De Middelnederlandse documenten die nog bewaard zijn, kunnen vaak zonder al te veel problemen gelokaliseerd worden (er zijn uitzonderingen! => een gevolg van het kopiëren, rijmwoorden, vermijden van opvallende dialectkenmerken)

2.2.2. Literaire teksten

De vroegste literaire fragmenten stammen uit het gebied van Limburg en de Nederrijn. Daar schreef Hendrik van Veldeke (±1140 - ±1200), de eerste Nederlandse dichter van wie we de naam kennen, omstreeks 1170 het leven van Sint-Servaas. Hendrik van Veldeke had hoogstwaarschijnlijk collega's, maar die kennen we niet: vóór het midden van de 13e eeuw is er buiten Limburg en het aangrenzende Nederrijngebied nog geen literaire tekst aan te wijzen. Toch zijn er aanwijzingen dat er in de twaaftde eeuw al sprake was van een literaire traditie.

Anderzijds was er vóór het midden van de 13e eeuw nog geen publiek voor literatuur in de volkstaal. De oudste literatuur, vaak ridderromans en minneliederen naar Franse voorbeelden, werd in de eerste plaats geschreven voor edellieden. De Limburgse adel had eerder behoefte aan Nederlandse bewerkingen van Franse teksten dan de Vlaamse adel, aangezien de adel in het graafschap Vlaanderen meer met het Frans vertrouwd was. Door die kennis van het Frans ontplooidde zich in Vlaanderen geen ridderlijke literatuur in de volkstaal. Toen in de loop van de 13e eeuw Vlaamse steden zoals Brugge, Gent en Ieper tot bloei gekomen waren, kwam er echter wel een publiek voor literatuur in de volkstaal: dankzij de stedelijke patriciërs ontstond in Vlaanderen vanaf het einde van de 13e eeuw een omvangrijke burgerlijk-didactische literatuur in de volkstaal. Vlaanderen was toen een belangrijk cultuurcentrum.

Een ander belangrijk centrum bevond zich in het Nederrijngebied, met steden als Keulen, Aken en Maastricht aan de Germaanse kant en Luik aan de Romaanse kant van de taalgrens. Tussen deze centra bestonden tot in de tweede helft van de 13e eeuw maar weinig contacten. Pas tegen het einde van de 13e eeuw ontstonden er literaire contacten. Op dat ogenblik kende het graafschap Vlaanderen een grote bloei. Vlaanderen gaf dan ook de toon aan en beïnvloedde de literatuur van de oostelijke gebieden. Met de literatuur reisden westelijke klanken, woorden en zinsconstructies naar het oosten. Zo ontstond gaandeweg een 'Nederlands' taal- en literatuurlandschap.

2.2.2.1. HENDRIK VAN VELDEKE

Hendrik van Veldeke beschreef omstreeks 1170 het leven van Sint-Servaas - de Servaeslegende. Servaas is de beschermheilige van Maastricht. Deze stad was al in de twaaftde eeuw een internationaal ontmoetingspunt. In het Maasland ontmoetten de Franse en de Duitse hoofse cultuur elkaar. Hendrik van Veldeke werd zelf door beide beïnvloed. Hij dichtte zijn klassieke ridderroman *Eneas* (de oudste pseudo-klassieke roman in de Nederlandse literatuur) naar een Frans voorbeeld, de *Roman d'Eneas*, en zong zijn hoofse minneliederen in de trant van de Franse troubadours. Anderzijds was hij ook in Duitsland beroemd en heeft hij een diepgaande invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de Middelhoogduitse poëzie.

Hendrik van Veldeke was waarschijnlijk klerk en bekleedde als 'dichter' een functie in dienst van een adellijk heer. Hij was een veelzijdig auteur: hij kende de epische en lyrische dichtkunst van het hoofse Frankrijk, maar ook het hagiografische Latijn. Hij staat aan het begin van de Nederlandse en van de Duitse poëzie. De moedertaal van de dichter was het Limburgs, maar zijn werk is zowel in meer 'Duits' als in meer 'Nederlands' gekleurde manuscripten overgeleverd - het grootste deel alleen in het Middelhoogduits. Op grond daarvan hebben zowel Duitsers als Nederlanders Hendrik van Veldeke geclaimd als 'hun' eerste dichter.

In het volgende fragmentje uit de *Servaeslegende* lezen we hoe de heilige een internationaal gezelschap toespreekt op een concilie in Tongeren. Servaas, afkomstig uit Armenië, kent eigenlijk alleen Grieks, maar zodra hij zijn mond opent, gebeurt er een wonder: de Heilige Geest daalt in hem neer en:

Alle die hoem spreken hoerden
Vernamen allet dat hij sprack
(...)
Wannen dat der menssche weer
Off van welkerhande tonghe,
Beide oude ende ionghe,
Dutsche, Walsche off Latijn,
Sij vernamen alle die reden sijn.
(...)
In Ebreuschen, in Dietschen,
In Walschen ende in Vriesschen

(...)

(Allen die hem hoorden spreken, begrepen alles wat hij zei. Waar iemand ook vandaan kwam en welke taal hij ook sprak, jong en oud, Diets, Frans of Latijn, ze verstonden allemaal zijn woorden. In het Hebreeuws, in het Diets, in het Frans en in het Fries...)

OOK TWAALFDE-EEUWS

- *Karel ende Elegast*, Frankische ridderroman die waarschijnlijk oorspronkelijk aan het einde van de 12e eeuw door een onbekende Middelnederlandse (Brabantse?) dichter werd geschreven.

2.2.2.2. DE DERTIENDE EEUW

Zoals al gezegd werd, is er vóór het midden van de 13e eeuw buiten Limburg en het aangrenzende Nederrijng gebied nog geen literaire tekst aan te wijzen. De oudste literatuur uit Brabant, onder andere fragmenten van het *Nibelungenlied*, is overgeleverd vanaf 1260, een eeuw later dus dan Hendrik van Veldekes *Servaeslegende*. Uit dezelfde tijd stammen twee Brugse minneliederen. Van de Vlaamse schrijver Jacob van Maerlant is het werk vanaf 1285 overgeleverd. Uit Holland stamt slecht één werk van voor 1300, de fragmenten van de ridderroman *Perchevael*.

Alles bij elkaar zijn acht teksten bekend uit het Limburgse, zeven uit Brabant, vier uit Vlaanderen en één uit Holland. Daaronder zijn complete handschriften en series bladzijden, maar ook vodjes perkament. Ongetwijfeld zijn andere teksten in hun geheel verdwenen. Het is immers moeilijk voorstelbaar dat Jacob van Maerlant (1235 - 1291?) in Vlaanderen en de mystieke dichteres Hadewych (1200-1269) in Brabant zichzelf in volkomen isolement tot auteur hebben ontwikkeld en geen enkele collega hebben gehad - toch ontbreken literaire tijdgenoten uit hun streek grotendeels of geheel.

Jacob van Maerlant

Over het leven van deze Vlaming is weinig bekend. Hij werd in 1235 in het Brugse Vrije (het domein rond de stad Brugge) geboren, was tien jaar lang koster in het plaatsje Maerlant bij Den Briel en keerde daarna naar de streek van Brugge terug. Van Maerlant was een encyclopedisch-geleerde, veelzijdige en productieve auteur (de stapel boeken die hij heeft nagelaten is hoger dan die van enige andere volkstaal auteur uit de Europese middeleeuwen).

Aanvankelijk schreef hij hoofse epiek, waarbij hij zijn hoofse romans vooral uit het Frans vertaalde. *Alexanders Geesten*, *Historie van den grale* en *Merlijns boeck* zijn dergelijke ridderromans. Geleidelijk aan behandelde hij meer wetenschappelijke en moraliserende onderwerpen, waarvoor hij niet langer Franse, maar Latijnse bronnen gebruikte. Zijn bekendste werken zijn die ‘populair-wetenschappelijke’ werken, zoals zijn wereldgeschiedenis, *Spiegel Historiael*, zijn boek over de natuur, *Der naturen bloeme* en zijn *Rijmbijbel*. Verder beoefende hij ook de hagiografie en schreef hij gedichten. Met zijn werk richtte Jacob van Maerlant zich niet alleen tot zijn adellijke opdrachtgevers, maar ook tot het weetgierige burgerlijke patriciaat uit de Vlaamse steden.

Overigens vergrootte hij als vertaler en bewerker van Franse en Latijnse bestsellers niet alleen de kennis van zijn publiek, maar ook de Nederlandse woordenschat. *Der naturen bloeme* is bij voorbeeld de oudste vindplaats voor woorden als *gehoefd*, *gehoornd*, *geklauwd* en *gepluimd*, voor namen van dieren als *bizon* en *boa*, voor de *cyclopen* (‘die maer met enen oghe sijn’) en de *Brahmanen* (‘Daer sijn liede (...) over Ganghes die riviere, die die letteren heten Braghmanne...’).

Een fragment uit *Der naturen bloeme*:

Taurus, dats in Vlaems .i. stier
ende es voeren .i. starc dier
een verrinc heetet ende .i. verre.
Een wreet dier esset alset es erre. (..)
Al hare meeste macht es voeren,
int vorovet ende inden horen.
Met bitene ne doen si neimen quaet,
mar in die orne es hare daet.
Ende si sijn goet des menschen ghevoech
beede in waghene ende in ploech.

(Taurus, dat is in het Vlaams een stier en het is in de eerste plaats een sterk dier. Een ‘verric’ heet het ook en een ‘verre’. Een wreed dier is het wanneer het boos is. Hun meeste kracht zit van voren, namelijk in de

kop en de horens. Met bijten doen ze niemand kwaad, maar hun kracht zit in dehorens. En ze zijn heel nuttig voor de mens, zowel voor de wagen als voor de ploeg.)

Van den vos Reinaerde

Ook dit dierenepos - het belangrijkste literaire werk uit de Middelnederlandse periode - is uit Vlaanderen afkomstig. Omtrent auteurschap, datering en betekenis bestaan verschillende meningen. De schrijver noemt zichzelf Willem, auteur van *Madoc* (misschien een verloren gegane Britse roman). Dateringen lopen uiteen van eind 12e tot midden 13e eeuw. Het verhaal is vermoedelijk afkomstig uit Gent of omstreken. Vaak wordt de *Reinaert* geïnterpreteerd als een aanklacht tegen huichelende pastoors, zwakke en op geld beluste vorsten en hofjonkers - de vos is dan een held die een 'verkeerde wereld' aan de kaak stelt. In die zin lijkt het verhaal bestemd geweest te zijn voor een burgerlijk publiek. Anderzijds kan men de vos ook zien als een schurk die laat zien hoe het in de hoofse wereld niet moet.

Dit werk en dat van Maerlant hebben ertoe bijgedragen dat we over een goede kennis van het 13e-eeuwse Vlaams beschikken, de taal die het model zou worden voor de Middelnederlandse literaire taal.

Hadewijch

Deze mystica leefde omstreeks het midden van de 13e eeuw in Brabant. Ze was misschien afkomstig uit een adellijke familie en verwierf haar kennis en ontwikkeling waarschijnlijk in een kloosteropvoeding. Zij sloot zich aan bij de mulieres religiosae (religieuze vrouwen), die zich vanaf de 12e eeuw groepsgewijs, maar niet direct verbonden met kerk en klooster, aan het religieuze leven en de verwoording daarvan wijdde. Hadewijch heeft in een of twee van deze kleine groepen een leidende rol gespeeld en beschreef in haar 45 strofische gedichten, 16 mengedichten, 1 visioenen en 31 brieven alle aspecten van haar geloofsbeleving. Zij heeft grote invloed uitgeoefend op Nederlandse en Duitse mystieke auteurs en wordt algemeen beschouwd als één van de meest vooraanstaanden dichters uit de hele Nederlandse literatuur.

Andere verhalen

- *Beatrijs*: Middelnederlandse berijming van een bekende Marialegende. De oorspronkelijke tekst dateert vermoedelijk uit het midden van de 13e eeuw.
- Diederic van Assenede maakte aan het einde van de 13e eeuw onder de titel *Floris ende Blancefloer* een vrije bewerking in rijmvorm van de Oudfranse hoofse oosterse roman *Floire et Blancheflor*.

2.2.2.3. DE VEERTIENDE EEUW

Melis Stoke

Melis Stoke was ambtenaar op de grafelijke kanselarij van Floris V en Willem III van Holland. Hij schreef een Rijmkroniek van Holland, die de geschiedenis van Holland behandelt tot 1305. Een van de hoogtepunten in Stokes kroniek is de beruchte moord in 1296 op zijn heer graaf Floris. Floris werd door zijn ontvoerders op een paard meegevoerd, de handen gebonden, de mond gesnoerd met een handschoen. Toen Friezen en Gooilanders bij Muiderberg de graaf wilden bevrijden, gebeurde het:

Gheraert van Velsen
(...) trecte tsweert, ende wilde slaen
Den graven, de hem pijnde tontgaen.
Hi waende tpaerdekin springhen soude
Over den vliet, ende also houde
Viel dat paert metten grave
In den sloot. Gheraert sat ve,
Ghetrect sweerts, ende ghinkene slaen.
De grave mochte niet ontgaen:
Want hi ant paert was ghebonden.
Daer stac hine ten selven stonden
Metten sweerde dor den live,
Ende gaf hem wonden meer dan vive.
Oec stac hine int herte (...)

(Gerard van Velzen trok zijn zwaard en wilde de graaf doodslaan, die probeerde te ontkomen. Hij dacht dat het paardje over het water zou springen, maar al spoedig viel het paard met de graaf in de sloot. Gerard steeg af met getrokken zwaard en ging hem te lijf. De graaf kon niet ontkomen, want hij was aan het paard vastgebonden. Toen doorstak Gerard hem met zijn zwaard en bracht hem meer dan vijf wonden toe. Ook stak hij hem door het hart.)

Jan van Ruusbroec

Jan van Ruusbroec was een invloedrijke Brabantse auteur. Hij werd priester in 1317, leefde van 1343 tot 1350 als kluizenaar in het Zoniënwood en werd vervolgens prior van een nieuw klooster in Groenendaal. Hij schreef elf mystieke traktaten. Verscheidene van zijn werken werden al tijdens zijn leven in het Latijn vertaald en vanuit het Latijn in vele andere Europese talen. Hij heeft de ontwikkeling van de mystiek in Europa dan ook sterk beïnvloed. In de Nederlanden beïnvloedde hij de Moderne Devotie.

Het Gruuthuse-handschrift

Dit belangrijke Middelnederlandse handschrift werd genoemd naar Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse (ca. 1420-1492), de persoon van wie het handschrift het eigendomsmerk bevat. Het handschrift bestaat uit drie delen en bevat 7 gebeden op rijm, 147 liederen - meestal met muzieknotatie - en 16 allegorische gedichten. Het geheel is in de tweede helft van de 14e eeuw ontstaan in Vlaanderen. Eén van de bekendste liederen uit het handschrift is *Egidius, waer bestu bleven?*

Egidius, waer bestu bleven?
Mi lanct na di, gheselle mijn.
Du coors die doot, du liets mi tleven.

Dat was gheselschap, goet ende fijn:
Het sceen teen moeste ghestorven sijn.
Nu bestu in den troon verheven,
Claerre dan der zonnen scijn,
Alle vruecht es di ghegheven.

Egidius, waer enz.

Nu bidt vor mi, ic moet noch sneven
Ende in de weerelt liden pijn.
Verware mijn stede di beneven.
Ik moet noch zinghen een liedekijn.
Nochtan moet emmer ghestorven sijn.

Egidius, waer enz.

2.2.2.4. DE VIJFTIENDE EEUW

De 15e eeuw is de bloeitijd van het geestelijk toneel, vooral door toedoen van de rederijkerskamers. Deze 'literaire gilden' legden zich toe op het schrijven van poëzie en toneelwerk. De literaire kwaliteit van hun 'producten' was vaak niet hoog, omdat de rederijkers te veel gefixeerd waren op de techniek van het dichten. Toch ontstonden twee meesterwerken, het allegorische toneelstuk *Den Spyeghel der Salicheyt van Elckerlyc* en het mirakelspel *Mariken van Nieumeghen*. Verder schreef de Brugse rederijker Anthonis de Roovere goede rederijkerspoëzie. Hier volgt een van zijn mooie - en zeer cynische - rondelen:

DIE DOOR DE WERELDT SAL GHERAKEN
Die door de wereldt sal gheraken,
Die moet connen huylen metten honden
Ende moet oock connen diverssche spraken,
Die door de wereldt sal gheraken,
Hier waerheyt segghen en ghinder missaecten,
Vooren salven ende achter wonden.
Die door de wereldt sal gheraken,

Die moet cunnen huylen metten honden.

De uitvinding van de boekdrukkunst leidde aan het einde van de 15e eeuw tot het verschijnen van volksboeken, vaak herbewerkingen in proza van ridderromans. Een van de meest gedrukte volksboeken is de *Historie van Reinaert de Vos*, een bewerking van het 13e-eeuwse dierenepos *Van den vos Reinaerde*.

2.2.3. Ambtelijke teksten

Aanvankelijk werden officiële stukken in het Latijn geschreven. Na een korte overgangstijd waarin het Frans werd gebruikt, schakelde men in de loop van de 13e eeuw over op de volkstaal. In die tijd, maar vooral in de 14e eeuw groeide ook het aantal leken dat kon schrijven. *Clericus*, *klerk*, oorspronkelijk een geestelijke, werd de naam voor een gerespecteerd beroep, en grote steden als Brugge, Ieper, Gent en Dordrecht kregen al gauw een eigen klerk in dienst.

Vlaanderen nam als eerste de volkstaal aan. De oudste ambtelijke tekst in de volkstaal dateert van 1236. Het is een vertaling van de statuten van het Gentse gasthuis voor lepralijders. Het oudste bekende volkstalige document dat geen vertaling is werd in 1249 in Boekhoute opgesteld: de 'schepenbrief van Boekhoute' gaat over de verkoop van een stuk grond. In 1253 begonnen de klerken in Ieper Vlaams te schrijven en in 1262 volgde Brugge, waar in korte tijd een enorme productie op gang kwam: bijna de helft van de ruim 2000 Middelnederlandse ambtelijke teksten van voor 31 december 1300 die bewaard zijn, stammen uit Brugge. Na Vlaanderen volgde het graafschap Holland-Zeeland en vervolgens Brabant en Utrecht. Limburg handhaafde het Latijn tot halverwege de veertiende eeuw. Het noordoosten bleef het langst trouw aan het Latijn.

2.2.4. Woordenboeken

De oudste Nederlandse woordenboeken stammen uit de middeleeuwen. Echte woordenboeken waren het eigenlijk nog niet. Het waren woordenlijstjes, *vocabularia*, waarmee middeleeuwse monniken en scholieren Latijn leerden. De eerste 'woordenboeken' waren dus tweetalig: ze bevatten alfabetisch gerangschikte Latijnse woorden met een vertaling in de volkstaal eraan toegevoegd. Daarnaast bestonden er ook Nederlands-Franse leerboekjes voor kooplieden.

2.3. Enkele kenmerken van het Middelnederlands

Uiteraard bleef het Middelnederlands niet onveranderd tussen 1170 en 1500. Bovendien bestonden er tussen de dialecten aanzienlijke verschillen, zowel in klank als in woordenschat. Toch kunnen enkele kenmerken gegeven worden.

- lange klinkers zijn nog echt lang
- dubbelgeschreven medeklinkers klinken ook echt langer
- -ng- : zoals in het Engelse *finger*
- de tweeklanken *ui* en *ij* bestonden nog niet: *muus*, *huus* en -ij- klonk als een *i*, maar verschilde ook van -ie-
- in woorden als *mensch* en *tusschen* is nog een *ch* of een *k* te horen

- meer sterke werkwoorden dan nu, een aantal sterke werkwoorden is immers zwak geworden
- soms een ander sterk imperfectum dan nu, bv. vinden - vant
- nog geen onderscheid tussen lidwoord en demonstratief pronomen: alleen *die* en *dat*
- nog geen onderscheid tussen personale en reflexieve pronomina: *hem keren* = zich omkeren
- *du - ghi* - *du* wordt steeds minder gebruikt
- vervoeging van het werkwoord: *ic wone*, *du woons*, *hi woont*, *wi wonen*, *ghi woont*, *si wonen*

- naamvallen: *die coninc sliep - een soon des conincs - hi bat den coninghe orlof - Walewein sach den coninc*
- de onpersoonlijke constructie: *den apostelen verwonderde des*
- vrijere woordvolgorde dan nu
- andere woordvolgorderegels, bv. *ic wille u geven goeden raet - die ridder goet - hi vant het in die boeke sijn*
- de vroege Middelnederlandse ontkenning bestaat uit twee elementen: *ic en sal niet moghen gaen - dat en es geen grave*

De spelling volgt de spreektaal: de woorden zijn opgeschreven zoals ze werden uitgesproken. Allerlei woorden zijn aan elkaar geschreven: *segghic*, *tswaert*, *soudi*, *dengel*. Dat elke scribent zijn gesproken volkstaal neerschreef - en dan nog in een alfabet dat ontleend was aan een vreemde taal, het Latijn, betekende niet dat er complete

spellinganarchie bestond. Terwijl er wel variatie was, bestonden er al vanaf de 13e eeuw vaste gewoonten in de spelling.

Illustraties:

- Verhaal van een Taal p. 39 (leprastatuten), 40 (schepenbrief van Boekhoute), 43 (het Egidiuslied), 53 (Van Veldeke), 54 (Der Naturen bloeme),
- VdHorst p. 46 (kaartje van het Bourgondische rijk)

3. Het Nieuwnederlands

3.1. Het Nieuwnederlands in de zestiende eeuw

3.1.0. ‘Wat een taal!’

Wat een taal! is een negendelige radioserie van de NPS (Nederlandse programmastichting) over de geschiedenis van het Nederlands. De serie werd in juli en augustus 1997 wekelijks uitgezonden op Radio-5. De serie bestaat uit een reeks interviews met Joop van der Horst, die als historisch taalkundige verbonden is aan de Katholieke Universiteit Leuven. De vijfde aflevering gaat over de eeuw die als geen andere van belang is geweest voor de geschiedenis van het Nederlands: de zestiende eeuw.

3.1.1. Vier maatschappelijke evoluties

Aan het einde van de middeleeuwen was het Nederlands goed genoeg voor ambtenaren en schrijvers, maar het stond nog niet echt in hoog aanzien. Vier evoluties hebben de volkstaal echter opgetild en op gelijke hoogte geplaatst met de andere talen, de klassieke en de moderne. In de eerste plaats is er de uitvinding van de drukpers. Ten tweede was er de Reformatie. De derde evolutie was die van de geleerden en kunstenaars die de cultuur van Romeinen en Grieken herontdekten. Ten slotte waren er enkele belangrijke politieke ontwikkelingen: de eenwording van de Nederlanden onder Karel V en de splitsing van de Nederlanden in de loop van de Tachtigjarige Oorlog.

3.1.1.1. DE DRUKPERS

De drukkers liepen voorop bij de veredeling en uniformering van de moedertaal. Dat deden ze niet alleen vanuit een culturele motivatie, maar vooral om commerciële redenen: hoe meer mensen dezelfde taal gebruikten, hoe groter de afzetmarkt van de drukker.

3.1.1.2. DE REFORMATIE

Niet alleen de drukkers, maar ook de volgelingen van Luther en Calvijn wilden een algemeen verstaanbaar Nederlands. Enerzijds wilden zij immers hun opvattingen zo wijd mogelijk verspreiden en anderzijds wilden zij ook dat de gelovigen de bijbel zelf zouden kunnen bestuderen. Daarom moest de bijbel in de volkstaal vertaald worden. Bijbels vertalen en uitgeven verliep in de zestiende eeuw niet zonder problemen. Aan de ene kant was er de dreiging van de inquisitie: de Antwerpse drukker Jacob van Liesveldt, die een Nederlandse bewerking maakte van de Lutherbijbel, werd in 1545 onthoofd. Aan de andere kant waren er talige problemen: in het voorwoord van een andere vertaling, van de Brabander Van Winghe (1553), lezen we bijvoorbeeld dat lezers van de eerste druk geklaagd hadden over woorden die alleen te begrijpen waren voor mensen die in Leuven geboren waren of daar gewoond hadden.

Pas in het midden van de 17e eeuw verscheen een bijbelvertaling in een echte Nederlandse ‘eenheidstaal’, de *Statenbijbel*. Tot dan werd de Liesveldt-bijbel gebruikt.

3.1.1.3. DE RENAISSANCE

De Renaissance, die in Italië begon, zich uitbreidde naar Frankrijk en vervolgens ook de Nederlanden bereikte, zorgde voor een hernieuwde oriëntatie op de Oudheid, en dus ook op de klassieke talen. Dat sloot aandacht voor de volkstaal echter niet uit. De bewondering voor de klassieken was immers zo groot dat men die werken ook onder de aandacht wilde brengen van mensen die geen Latijn of Grieks konden lezen. Die klassieken moesten dus vertaald worden in de volkstaal. De kunstenaars en intellectuelen van de 16e eeuw waren er echter van overtuigd dat de klassieke talen volmaakter waren dan alle levende talen. De volkstaal moest dan ook verbeterd worden. Dat kon door te proberen om in de vertalingen van klassieke werken de sierlijkheid van de originele taal te imiteren. Verschillende taalbouwers streefden ernaar om het Nederlands volgens het ideale model van het Latijn om te bouwen - men vond een volledig naamvalssysteem uit voor het Nederlands en gebruikte latinistische syntactische constructies. Dit zou de Nederlandse schrijftaal in de loop van de eeuwen opzadelen met allerlei onhandige, verzonden onderscheidingen zoals het verschil tussen *hun* en *hen*. Anderzijds leidde dat streven naar een ‘beter’ Nederlands wel tot de verheffing van de volkstaal.

3.1.1.4. POLITIEKE ONTWIKKELINGEN

Karel V (1500-1559) had in zijn regeringsperiode, nadat hij ook Friesland, Groningen en Gelre in bezit had genomen, in 1543 de Nederlanden eengemaakt: de zuidelijke en noordelijke gebieden vormden nu een

aaneengesloten geheel, de Bourgondische Kreits. In 1549 regelde hij met de Pragmatieke Sanctie dat de opvolging in de Nederlanden in een hand zou blijven. Verder moderniseerde hij ook het bestuur: hij probeerde met de oprichting van de Staten-Generaal, de Raad van State, de Geheime Raad en een Raad van Financien de 17 ruziënde, rivaliserende gewesten om te vormen tot een moderne, centraal bestuurd staat. Deze poging tot centralisatie beviel de plaatselijke machthebbers niet.

Een tweede bron van ontevredenheid was de strijd die Karel V voerde tegen het protestantisme. De denkbeelden van de Reformatie verspreidden zich snel in de Nederlanden, het eerst in het zuiden van Vlaanderen. Ten derde waren er ook economische problemen.

De algemene onvrede met het centrale gezag nam nog toe onder Filips II, die zijn vader in 1555 opgevolgd was. De oude adel en de steden protesteerden tegen het centrale gezag dat hun rechten beperkte. Protestanten rebelleerden tegen de inquisitie en de wereldlijke macht die haar steunde. De armen tenslotte sloten zich bij de opstandelingen aan. Dit gemeenschappelijke verzet zorgde ervoor dat degenen die zichzelf vroeger in de eerste plaats als Friezen, Amsterdammers, Zeeuwen en Antwerpenaren beschouwden, zich Nederlanders begonnen te voelen. Er ontstond een nationaal bewustzijn.

In 1568 begon wat de Tachtigjarige oorlog zou worden: de strijd tussen vooral de noordelijke gewesten onder leiding van het gewest Holland en de Oranjes enerzijds en Filips II en de Spaansgezinde zuidelijke gewesten anderzijds. Vlaanderen en Brabant stonden aanvankelijk aan de kant van het verzet tegen Filips. Nadat de stad Antwerpen in 1585 in handen van de Spanjaarden viel, ontstond de splitsing van noord en zuid. De val van Antwerpen betekende het einde van de opstand in de zuidelijke gebieden. In het noorden werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gevormd; het zuiden bleef onder het gezag van de koning van Spanje.

De val van Antwerpen en de situatie in het zuiden hebben grote gevolgen gehad. Er kwam een aanzienlijke immigratiestroom naar het noorden op gang. Die immigratie was heel gunstig voor de Republiek, zowel op economisch, op cultureel als op intellectueel vlak. In het noorden zou de ontwikkeling van de standaardtaal plaatsvinden, terwijl het zuiden gedurende enkele eeuwen geen rol meer speelt in de geschiedenis van het Nederlands.

3.1.1.5. VERHEERLIJING VAN HET NEDERLANDS

De vier evoluties die net beschreven werden, droegen samen bij tot een sterk gewijzigde houding tegenover de volkstaal. In de nieuwe, zelfbewuste Republiek verschenen publicaties waarin de kwaliteiten van de moedertaal werden benadrukt. Het belangrijkste voorbeeld is de eerste gedrukte, in dialoogvorm geschreven, Nederlandse grammatica, de *Twe-spraak van de Nederduitsche letterkunst* (letterlijk: 'dialoog over de Nederlandse grammatica') uit 1584, geschreven door Hendrick Laurensz. Spiegel in samenwerking met andere leden van de rederijkerskamer 'In Liefde' Bloeyende te Amsterdam. Men vond dat de Nederlandse taal verwaarloosd werd - terwijl men het toch een erg waardevolle taal noemde - en men begon het Nederlands te cultiveren, door het tegelijkertijd op te bouwen en te zuiveren (cfr. infra).

Verder pleitte men er ook voor om de volkstaal te gebruiken op verschillende terreinen waar ze vroeger niet gehanteerd werd, met name op het terrein van de wetenschap. Artsen, plantkundigen en mathematici wezen het Latijn steeds meer af en gingen in het Nederlands schrijven en hun vaktermen vernederlandsen. De vroegste voorbeelden hiervan zijn te vinden in het *Cruijde Boeck*, een botanisch werk van Rembert Dodoens (1554), en in het *Medicynboek* (1589) en *Handboek der Chirurgie* (1590) van Carolus Baten.

De grootste taalvernieuwer van zijn tijd was de Brugse wiskundige, musicoloog, zeilwagenbouwer, astronoom Simon Stevin. Hij schreef het merendeel van zijn wetenschappelijke werken in het Nederlands en is de schepper van talrijke wiskundige termen (zoals het woord *wiskunde* zelf) die in het hedendaagse Nederlands nog altijd gangbaar zijn. Hij schreef ook een werk over de voortreffelijkheid van het Nederlands, de *Uytspraeck van de weerdigheyt der duytsche tael* (1586), waarin hij onder meer de hoge ouderdom van het Nederlands prijst. Die opvatting over de ouderdom van het Nederlands - die in die tijd ook bij andere taalkenners voorkwam - vindt zijn oorsprong in een theorie van Goropius Becanus. Hij beweerde in zijn *Origines Antwerpianae* (1569), een historiewerk over Antwerpen, dat het Nederlands de oudste taal is: Duits = doutst = het oudst!

3.1.2. Taalbeschouwing

3.1.2.1. TAALZUIVERING

Terwijl men van mening was dat het nabootsen van het Latijn op morfologisch en syntactisch vlak de waardigheid van het Nederlands zou vergroten, zag men ontlening op het vlak van de woordenschat als iets onnodigs en onwenselijks. Men maakte bezwaar tegen vele vreemde, Franse en Latijnse, woorden die in de Nederlandse taal

terecht waren gekomen, vooral in de ambtelijke taal en in het taalgebruik van hofkringen en rederijders. Een van de auteurs van de *Twe-spraak*, Dirk Volkertsz. Coornhert, beschreef de situatie en zijn poging tot verbetering als volgt:

Het zyn nu vriendlycke Lezer gheleden wel XX. Jaren, dat ick, bemerkende de overvloedighe ryckdommen onzer Nederlandscher talen, enighen onlust daar inne nam datmen zó ghantschelyck zonder alle nóód ghewoon was te lenen ende te lortsen van vreemde talen t'gheen wy zelve meer ende beter t'huys hadden, derhalven ick voor my nam myn moeders taal weder in haar oude ere te brenghen ende haar kleet, dat van zelfs ryckelyck was ende cierlyck, vande onnutte lappen ende vuyle bródderyen te zuyveren (...).

In plaats van de bastaardwoorden moesten volgens Coornhert en anderen (zoals Stevin) Nederlandse woorden gebruikt worden: oude woorden of neologismen. Ook in de *Twe-spraak* zelf kan men dergelijke purismen vinden: *enkel ghetal* voor *singularis*, *meervoud* voor *pluralis*, *woord* voor *verbum*, *naam* voor *nomen*.

Verscheidene nieuwvormingen uit de 16e eeuw hebben een blijvende plaats in de taal gekregen, andere zijn weer verdwenen. Ook in de volgende eeuw zal het streven naar taalzuivering nog duidelijk aanwezig zijn.

3.1.2.2. DE OPBOUW VAN HET NEDERLANDS

De opbouw van de taal betekende de beregeling op het gebied van spelling en grammatica en het maken van een woordenboek.

Spelling

De 16e eeuw was dus de eeuw waarin het gekibbel over de Nederlandse spelling begon. Een taal die wilde wedijveren met het Latijn en het Frans moest immers een doorzichtige spelling hebben. De eerste spellingregelaars namen hun eigen dialect als norm. Zo koos Joos Lambrecht bewust voor het Gents in *Nederlandsche Spellinghe* (1550), terwijl Antonius Sexagius voor het Brabantse dialect van Mechelen koos in *De orthographia linguae belgicae* (1576). Anderen sloten minder aan bij de uitspraak van de woorden, dus minder bij het dialect. Zij probeerden de spelling los te maken van plaatselijke gewoonten. De belangrijkste spellingdeskundige uit de 16e eeuw was Pontus de Heuiter, die voor een algemeen Nederlands standpunt koos in zijn *Nederduitse Orthographie* (1581). De Heuiter wilde de platste klanken uit de dialecten weren en uit het fraaiste Brabants, Vlaams, Hollands, Gelders en Kleefs een beschaafde volkstaal smeden. De spelling wilde hij uniformeren en waar nodig vereenvoudigen: een enkele *e* en *o* in open lettergrepen (*benen*, *lopen*), enzovoort. De Heuiter had echter niet veel invloed, doordat zijn uitspraaknormen ontleend waren aan een boven de dialecten gelegen ideaal en niet aan de werkelijkheid van een gesproken dialect.

Grammatica

De *Twe-spraak* geeft voor het eerst de regels van het Nederlands aan, niet alleen descriptief, maar ook in regelende, 'opbouwende' zin. Een goed voorbeeld van dat laatste is de behandeling van de naamvallen. Het Nederlandse naamvalstelsel was aan het einde van de middeleeuwen al erg afgebrokkeld, maar toch wordt in de *Twe-spraak* een volledig naamvalstelsel van maar liefst zes naamvallen gepresenteerd, die met Nederlandse termen worden aangeduid. Het Latijn kende immers zes naamvallen, dus moest het Nederlands er ook zes hebben, om een waardige taal te zijn. Dus:

<i>Noemer</i>	<i>Barer</i>	<i>Ghever</i>	<i>Anklagher</i>	<i>Roeper</i>	<i>Ofnemer</i>
(nominativus)	(genitivus)	(dativus)	(accusativus)	(vocativus)	(ablativus)
vir	virī	vīro	virum	vir	vīro
een man	eens mans	enen man/manne	een/eenen man	man	van enen/een man

De invloed van de *Twe-spraak* is bijzonder groot geweest. Terwijl Spieghel zelf niet erg streng was, zouden zijn voorstellen in de volgende eeuwen door minder verdraagzame taalbouwers tot voorschrift verheven worden. Zeker in de eerste decennia van de 17e eeuw was de *Twe-spraak* erg invloedrijk.

Woordenboeken

Een belangrijke taalopbouwende activiteit was ook het maken van een woordenboek. De eerste woordenboeken waren *glossaria*, aanvankelijk lijsten met glossen bij bepaalde teksten, die al gauw verzameld werden tot alfabetisch geordende Latijns-Nederlandse, maar ook Nederlands-Latijnse woordenlijsten. Het eerste tweetalige woordenboek in twee richtingen verscheen al in de vijftiende eeuw: de *Teuthonista of Duytschlender* (1477) van Gert

van der Schueren uit Kleef. Dit woordenboek is dan ook het eerste dat een beschrijving geeft van de woordenschat in de volkstaal.

Woordenboeken waren in de 16e eeuw niet langer alleen maar bedoeld om Latijn mee te leren, zoals in de middeleeuwen. Bovendien probeerden de lexicografen steeds meer alle woorden te verzamelen, en niet langer alleen dat wat voor de praktijk van het onderwijs nodig was.

De bekendste uitgever van woordenboeken werd de Antwerpse meesterdrukker Plantijn. In 1561 gaf hij een *Tetraglotton* uit, een viertalig woordenboek Latijn-Grieks-Frans-Nederlands. Zijn corrector, Cornelis Kiliaan, was er hoogstwaarschijnlijk de samensteller van. In 1574 verscheen bij Plantijn het hoogtepunt van de 16e-eeuwse lexicografie, dat door Kiliaan alleen geschreven werd: *Dictionarium Teutonico-Latinum*, dat vooral bekend is geworden onder de titel van de derde druk uit 1599, *Etymologicum Teutonicae linguae sive Dictionarium Teutonico-Latinum*. Kiliaan probeerde de hele Nederlandse woordenschat te beschrijven, met vermelding van de dialectische herkomst en gevolgd door vertalingen in het Duits en het Latijn en etymologische opmerkingen. In de derde druk kreeg de etymologie nog meer ruimte. Ingeburgerde woorden van Romaanse oorsprong werden in het eigenlijke woordenboek opgenomen, andere leenwoorden van Romaanse oorsprong die men volgens Kiliaan beter niet gebruikte, stonden in een aanhangsel. Daarmee toonde Kiliaan zich een voorstander van taalzuivering.

Kiliaans woordenboek was het eerste wetenschappelijke woordenboek van de Nederlandse taal. Ook in Europa bestond nog geen woordenboek van de volkstaal met hetzelfde niveau. Het boek is niet alleen belangrijk omdat het een schat aan informatie bevat over de 16e-eeuwse woordenschat in een groot aantal dialecten, maar ook omdat het zo lang gebruikt is. Tot ongeveer 1700 zouden immers alle vertaalwoordenboeken op dit woordenboek van Kiliaan gebaseerd worden.

3.1.3. Naar een standaardtaal

Al de activiteiten rond en ten behoeve van de volkstaal betekenden het ontstaan van iets wat er daarvoor niet was: een standaardtaal, een eenheidstaal, althans in geschrift, tegenover de eerdere dialectverscheidenheid. Door toenemende contacten tussen de verschillende gewesten van de Republiek en een groeiende nationale eenheid ontstond in de 16e en 17e eeuw sterk de behoefte aan een supraregionaal communicatiemiddel. De ontwikkeling van dat communicatiemiddel begon in het noorden, maar met een grote bijdrage van figuren die uit het zuiden afkomstig waren.

Het proces van standaardisatie kwam op gang vanaf de tweede helft van de 16e eeuw: toen was er immers sprake van de drie belangrijke kenmerken van standaardisatie, namelijk codificatie, functieuitbreiding en selectie.

⇒ codificatie: in een grammatica, de *Twe-spraack*, en in een woordenboek, Kiliaans *Dictionarium*

⇒ functie-uitbreiding: Stevin en anderen schreven wetenschappelijke geschriften in het Nederlands en de Staten-Generaal besloten in 1582 om in de meeste documenten het Nederlands te gebruiken in plaats van het Frans.

⇒ selectie: vooral in de 17e eeuw zullen bij de ontwikkeling van de standaardtaal keuzes gemaakt worden: bepaalde taalvarianten worden geaccepteerd, andere afgewezen.

3.2. Nieuwnederlands in de zeventiende en achttiende eeuw

3.2.1. Maatschappelijke ontwikkelingen

3.2.1.1. DE ZEVENTIENDE EEUW

De onafhankelijkheid van de Republiek der Zeven Provinciën werd in 1648 erkend in de Vrede van Munster, waarmee ook een einde kwam aan de Tachtigjarige Oorlog. De Republiek probeerde behoedzaam het politieke evenwicht in West-Europa te bewaren. Om haar handelsbelangen overzee te beschermen en vergroten, voerde de Republiek oorlog, onder andere met Engeland.

Op economisch vlak werd de Republiek een wereldmacht: zij beschikte over twee handelscompagnieën, de Oost-Indische (1602) en de West-Indische Compagnie (1621), die het monopolie bezaten op de handel in Azië en Amerika. Deze compagnieën zorgden voor een grote expansie: gebieden buiten Europa kwamen in het bezit of onder de invloed van de Nederlanden, met tijdelijke of blijvende consequenties op het gebied van de taal. De inwijking van Zuid-Nederlandse handelaars en kapitaal na 1585 maakte van Amsterdam hét financieel wereldcentrum en verder ontwikkelde Amsterdam zich ook tot stapelmarkt van Europa. Vondel en Huygens beschreven de glorie van Amsterdam als volgt:

■ Vondel: OP AMSTELREDAM

Aan d'Aemstel, en aan 't Y, daar doet zich heerlijk oopen
 Zy, die, als Keizerin, de kroon draagt van Europe,
 Amstelredam, die 't hoofd verheft aan 's hemels as,
 En schiet, op Plutoos borst, haar wortels door 't moeras.
 Wat waten worden niet beschaduw't van haer zeilen?
 Op welke marcten gaet sy niet haar waeren veilen?
 Wat volcken zietse niet beschijnen van de maan,
 Zy die zelf wetten stelt den ganschen Oceaan?
 Zy breyt haar vleugels uit, door aanwas veler zielen,
 En sleept de weerelt in, met overlade kielen.
 Welvaren blijft haar erf, soo lang de Priesterschap
 Den Raadt niet overheert, en blindthockt door de kap.

■ Huygens: AMSTELDAM

Ghemeen' verwondering betaemt mijn' wond'ren niet,
 De Vreemdeling behoort te swijmen die mij siet.
 Swijmt, Vreemdeling, en segt, Hoe komen all' de machten
 Van all dat machtigh is besloten in uw' grachten?
 Hoe komt ghij, gulde Veen, aen 's hemels overdaedt?
 Packhuys van Oost en West, heel Water en heel Straet,
 Tweemaal-Venetien, waer's 'tende van uw' wallen?
 Segt meer, segt, Vreemdeling. Segt liever niet met allen:
 Roemt Roomen, prijst Parijs, kraeyt Cairos heerlicheit,
 Die schricklixt van mij swijgt heeft alles best geseyt.

Ook op cultureel vlak was de Republiek een wereldmacht, vooral dan op het vlak van de beeldende kunsten en de wetenschappen. De wetenschappelijke bloei werd in de hand gewerkt door de oprichting van nieuwe universiteiten: Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614) en Utrecht (1636). Bovendien zorgden de intense internationale contacten en het verblijf in het tolerante Holland van heel wat grote geleerden (Descartes, Locke) voor een gunstig wetenschappelijk klimaat. Ook het mecenaat en de aanwezigheid van talrijke boekdrukkerijen speelden hierin een rol.

Op het vlak van de kunsten bloeide vooral de schilderkunst op. Zij weerspiegelde de uitgesproken burgerlijke sfeer. Voorbeelden: Frans Hals, Rembrandt, de Delftse school, met vooral Jan Vermeer.

3.2.1.2. DE ACHTTIENDE EEUW

Na de Gouden Eeuw trad in de tweede helft van de 17e en in de 18e eeuw een tijdperk van consolidatie in. De 18e eeuw was echter ook een tijdperk van verstarring en stagnatie, vooral op economisch en sociaal vlak. De aandacht voor de rede, het rationalisme, die in West-Europa in de 18e eeuw een hoogtepunt bereikte, is ook terug te vinden in de cultuuruitingen in Nederland. Invloeden van buiten, met name vanuit Frankrijk, werden snel opgepakt. Dat gold ook voor politieke ideeën: het democratisch gedachtegoed vond weerklank bij bepaalde groepen (de patriotten), wat tot confrontaties leidde, tussen patriotten en regenten en tussen oranjegezinden en patriotten. De eeuw eindigde met de inval van de Franse troepen en uiteindelijk ook met annexatie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

3.2.2. De taal

3.2.2.1. STANDAARDISERING IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Taalnormen

Ook in de 17e eeuw waren de Nederlanden nog steeds een gebied met verschillende dialecten. De globale driedeling is die van de zuidelijke dialecten (het Brabants en het Vlaams), de noordelijke (het Hollands) en het oostelijk Nederlands dat geleidelijk overging in het Nederduitse taalgebied. Initiatieven tot standaardisering - aanvankelijk alleen op het vlak van de schrijftaal - zijn aanvankelijk zowel in het zuiden als in het noorden te vinden. De loop van de geschiedenis bepaalde echter dat de Nederlandse standaardtaal zich in het noorden ontwikkelde. Dat gebeurde met name in Holland, dat vanaf de tweede helft van de 16e eeuw in macht en rijkdom toenam.

Dat betekent echter niet dat er geen zuidelijke invloeden in de standaardtaal in ontwikkeling zijn te bespeuren. Die invloed was er zeker wel. Een belangrijke oorzaak ervan is de aanwezigheid in Holland van immigranten uit het zuiden. Onder deze immigranten bevonden zich invloedrijke kooplieden, wetenschappers en drukkers. Hun sociale prestige werd weerspiegeld in de status van de zuidelijke taal. Bovendien waren zuidelijke reformatorische geschriften wijd verspreid en had de zuidelijke taal een grote invloed in het onderwijs, door toedoen van Zuid-Nederlandse leerkrachten en leermiddelen. Het resultaat was dat zuidelijke (vooral Brabantse, maar ook Vlaamse) elementen belangrijke bestanddelen zijn gaan vormen van de standaardtaal in wording.

Aangezien de standaardtaal in Holland ontstond, vormen noordelijke (Hollandse) elementen uiteraard eveneens een hoofdbestanddeel van de eenheidstaal. De standaardtaal in opbouw bevat zowel noordelijke als zuidelijke elementen. De zuidelijke dialecten en het Hollands verschilden van elkaar op fonetisch, morfologisch, lexicaal en syntactisch vlak. Men kan zich dan ook afvragen hoe men de verschillende dialectvarianten waardeerde: welke varianten werden gekozen in het proces van taalopbouw en kwamen in de standaardtaal terecht? Nu eens werden Antwerpse klankeigenaardigheden afgewezen (zoals de diftong *aij*), dan weer haalden Hollandse, of meer in het bijzonder Amsterdamse, klankeigenaardigheden (zoals *wangt, speulen, bin, an*) de standaardtaal niet.

Bij het ontstaan van TAALNORMEN - de keuze voor bepaalde varianten - spelen verschillende factoren een rol. In de eerste plaats zijn er prestigefactoren: vaak had de zuidelijke variant een hogere status en werd de Hollandse status dus verworpen. Verder kon een vorm afgewezen worden als die met de spreektaal van de lagere klassen werd geassocieerd.

Die prestigefactoren konden tegengewerkt worden door de praktijk: het kwam wel eens voor dat grammatici een vorm afwezen, wegens te 'Hollands' of te 'laag', maar dat die vorm door auteurs toch gebruikt werd. In dat geval kon een afgewezen vorm toch de standaardtaal halen. Bovendien waren er ook ontwikkelingen die niet aan een bepaald dialect gerelateerd waren: de vorm *sich* tegenover *hem/haer* en het afwijzen van de dubbele negatie waren bewuste, gemotiveerde keuzes.

- In het Nederlands werden oorspronkelijke de persoonlijke voornaamwoorden *hem* en *haer* als reflexief gebruikt. Slechts in oostelijke dialecten treft men in het Middelnederlands *sich* aan. In de 16e eeuw dringen het Hoogduitse *sich* en de Nederduitse vorm *sick* naar het westen door, met name via de reformatorische geschriften. Zo ontstond dus een toestand van variatie. De *Twe-spraak* nam een heel duidelijk standpunt in voor *zich*. Ook andere grammatici deden dat, vooral op basis van het ambiguïteitargument. De grammatici slaagden er deze keer in het taalgebruik te beïnvloeden. Bij een aantal 17e-eeuwse auteurs treft men nog variatie aan, maar er ontstaat een voorkeur voor *zich*. Hoofd bijvoorbeeld verving *hem* en dergelijke door *zich*, toen hij in de periode 1633-1636 zijn eerdere werken herschreef.
- De evolutie van een tweeledige negatie (en...niet, en... noyt, en.... geen enz.) naar een enkele negatie (niet, noyt, geen) werd al in het Middelnederlands ingezet en was rond 1650 in noordelijke geschriften al heel ver gevorderd. Er was echter nog altijd mogelijkheid tot variatie en dus was een standpuntbepaling nodig. De enkele ontkenning werd door grammatici afgewezen, met name op basis van een logisch argument: de dubbele negatie is onlogisch, namelijk 'tegen den aard der ontkenningen: want daar twee ontkenningen by een komen, doen sy soo veel als eene bevestiginge' (Leupenius, 1653). Invloedrijke auteurs, zoals Hooft en Vondel, kozen eveneens bewust voor de enkele negatie, die dus de norm werd.

Ten slotte zijn er ook ontwikkelingen waar taalbeschouwing of prestigieuze voorbeelden niets aan konden veranderen, zoals de verdwijning van *du* als persoonlijk voornaamwoord van de 2e persoon. *Du* verdween in het begin van de 17e eeuw voorgoed uit de schrijftaal en werd vervangen door *gij*, dat zo de vorm werd voor het enkelvoud en het meervoud.

Autoriteiten

Voor de tweede fase van de standaardisering, het verspreiden van de standaardtaal - in geografische en in sociale zin -, waren diverse 'autoriteiten' belangrijk.

In de eerste plaats werden de resultaten van de eerste fase, de ontwikkeling van de standaardtaal, vastgelegd in grammatica's met voorschriften en regels voor goed taalgebruik. Het is niet altijd duidelijk of deze grammatica's voorschreven wat gewenst was, of beschreven wat de grote schrijvers - de belangrijkste taalgebruikers - inmiddels al deden. De *Twe-spraak* was in de eerste decennia van de 17e eeuw nog erg belangrijk. De belangrijkste 17e-eeuwse grammatica is *De Nederduytsche spraec-konst ofte tael-beschrijvinghe* (1633) van Christiaan van Heule. Hij baseerde de norm op drie uitgangspunten: het bestaande taalgebruik (d.i. het taalgebruik van de geleerden en de grote schrijvers), de rede en het systeem van geslachten en naamvallen. Van Heule is de schepper van het beruchte verschil tussen *hum* als meewerkend voorwerp en *hen* als lijdend voorwerp en na een voorzetsel.

Ook heel invloedrijk waren geschriften die als modellen van goed taalgebruik beschouwd werden, zoals de werken van Hooft en Vondel en de Statenvertaling. De Statenbijbel, die in 1637 als de nieuwe vertaling van de ‘ganse Heilige Schrift’ op last van ‘de hoogmogende heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden’ werd uitgegeven, is een mijlpaal in de geschiedenis van de Nederlandse taal. Bij de vertaling werd gestreefd naar een algemeen aanvaardbaar taalgebruik. Door vertalers en reviseurs uit verschillende gewesten te kiezen (uit Noord en Zuid) trachtte men tot een algemene taal te komen waarin kenmerken die slechts tot één beperkt dialectgebied behoorden, geen plaats kregen. Ze probeerden hun verschillende meningen over spelling en grammatica met elkaar te verzoenen. De taal van de Statenvertaling, die zo’n belangrijke plaats innam, heeft in de prediking, bij lezing in gezinnen en bij gebruik van bijbelteksten op scholen grote invloed uitgeoefend. Iets daarvan is nog zichtbaar in de reeks van zegswijzen en uitdrukkingen die tot vandaag nog in het taalgebruik terug zijn te vinden: *je lamp niet onder de korenmaat zetten, de haren rijzen je te berge, bij de pakken neer zitten, iets ter elfder ure doen*.

Taalzuivering

De taalzuivering, die in de 16e eeuw begon, werd voortgezet. Men bleef nieuwe woorden maken om leenwoorden te vervangen of te vermijden. De rechtsgeleerde Hugo de Groot introduceerde onder andere *boedel, gemeenschap van goederen, roerende en onroerende goederen* en *huwelijkse voorwaarden*. Grammatici schiepen woorden als *naamval, geslacht* en *buiging*.

Ondanks deze inspanningen werden toch veel woorden ontleend. Met vreemde zaken kwamen immers vreemde namen. Schepen voerden uit de Oost en de West *ananassen, tomaten* en *sinaasappelen* aan, *tabak, sigaren, port, koffie* en *thee*. Het Spaans schonk *tango* en *bodega*. Talen uit de Oost-Indische archipel gaven *kris, bakkeleien* en *soebatten*. Het Duits leverde woorden via het krijgsbedrijf (*bezoldigen, schoft*) en via protestantse geschriften (*beraadslagen, dagloner, diefstal, heiland, overweldigen*).

De puristen richtten zich vooral tegen Franse bastaardwoorden. Hun inspanningen leidden in de 17e eeuw op bepaalde vlakken wel tot succes, vooral in het ‘particuliere’ taalgebruik, maar over het algemeen nam de invloed van het Frans toch toe, met name in het ambtelijk taalgebruik. In de 18e eeuw zal het Frans nog meer terrein winnen.

De spreektaal

Uiteraard kan men het gemakkelijkst de invloed van het standaardiseringsproces op de schrijftaal achterhalen. Wat de kenmerken waren van de gesproken taal - en in welke mate die gestandaardiseerd werd, is moeilijker te achterhalen. Er zijn echter twee manieren om toch enigszins een beeld te krijgen van de 17e-eeuwse spreektaal: enerzijds zijn er de observaties van grammatici en anderzijds literaire (en andere) geschriften waarin gebruik wordt gemaakt van taalverschillen of waarin wordt gestreefd gesproken taal weer te geven.

Op basis van die bronnen blijkt ten eerste dat de dialectverschillen bleven bestaan. In Huygens’ *Trijntje Cornelis* bijvoorbeeld worden de personages in hun Antwerpse respectievelijk Amsterdamse of Waterlandse taalgebruik getypeerd: de uit het Noorden afkomstige Trijntje Cornelis blijkt problemen te hebben met het Brabantse dialect. In de kerk te Antwerpen verstaat zij het *Paepje* (de priester) niet: *maer sij sat als doof of kinds, en kost geen enckel woord bezeffen of besinnen, soo verre was ‘t Antwerps bott van’t geestighe Saerdams, of van haer hoofsche spraeck, het suiijver Amsterdams*.

Ten tweede blijken uit die bronnen - voor het eerst - ook sociale verschillen. Enerzijds onstonden in de steden dialecten die afweken van die van het omringende platteland. Dat is niet alleen een regionale tegenstelling, maar ook een sociale, aangezien de status van stedelingen hoger werd geacht dan die van de plattelandsbewoners. Anderzijds ging binnen de steden de ‘platte’ taal van het gewone volk, die nog het meest leek op het dialect van de omliggende dorpen, afwijken van de ‘beschaafde’ omgangstaal van de welgestelden. Bijvoorbeeld: wie zijn klinkers nasaal uitsprak, liet zich voortaan kennen als onbeschaafd. Schrijvers die mensen uit het gewone volk lieten optreden, spelden daarom wel *Frangs* en *hongt* in plaats van *Frans* en *hong*. Dat blijkt in het gedicht *Boeren Geselschap* van Bredero (kopie).

Er begon zich dus een norm voor beschaafde spraak af te tekenen. Die norm werd naar de woorden van Vondel in zijn *Aenleidinge ter Nederduytsche Dichtkunste* (1650) bepaald door de betere standen in Amsterdam, ‘de magtigste koopstadt der weerelt’, en in Den Haag, ‘de Raetkamer der Heeren Staten en het hof van hunnen Stedehouder’. De uitspraak van de ontwikkelden in verschillende steden zou inderdaad naar elkaar toegroeien, maar het Algemeen Beschaafd Haags en Amsterdams werden nog lang niet algemeen aanvaard als de norm. Tot in de 19e eeuw zou niemand zich ervoor schamen dat een ander kon horen in welke stad hij geboren was.

3.2.2.2. DE ACHTTIENDE EEUW

Reglementering en rationalisering

Terwijl taalregels in de zeventiende eeuw nog gericht waren op het inventariseren van de groeiende algemene standaardtaal, werden diezelfde regels in de achttiende eeuw wel eens een doel op zich. Aan het einde van de zeventiende eeuw werden taalbeschrijving en -beschouwing beïnvloed door Franse taalkundigen die voor **logica en rechtlijnigheid** pleitten. Het taalgebruik moest gekenmerkt worden door eenvoud en regelmaat.

In de achttiende eeuw ging men er meer dan in de vorige eeuw van uit dat taalregels niet zomaar verzonnen konden worden, maar in het **taalgebruik** gevonden moesten worden. Dit standpunt werd voor het eerst duidelijk geformuleerd door de grootste Nederlandse taalkundige vóór de negentiende eeuw, **Lambert ten Kate**. Voor zijn monumentale *Aenleiding tot de kennis van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723 richtte hij zich in de eerste plaats op de algemene taal (en niet uitsluitend op de taal van grote dichters). Die algemene taal was de algemene Nederlandse schrijftaal - een algemene gesproken taal bestond nog niet. Kon Ten Kate in die „Gemeene Schrijftael” geen ‘taalwetten’ vinden, dan nam hij zijn toevlucht tot het verleden van de taal, en tot het verleden van verwante talen als het Engels en het Duits, en zelfs tot het Gotisch. Dit zoeken in het verleden naar taalwetten voor hedendaags gebruik was het begin van de historisch-vergelijkende taalkunde, die de grootste bloei zou kennen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Lambert ten Kate is er de grondlegger van geweest.

Een tweede beroemde - of beruchte - achttiende-eeuwse taalkundige is Balthazar **Huydecoper**. In zijn *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius* (1730) levert hij commentaar op de Ovidiusvertaling van Vondel en zet daarbij zijn standpunten in vele taalzaken en taalregels uiteen. Huydecoper deed net zoals Ten Kate een beroep op het verleden van de taal, maar ook op de rede. Zijn reglementeringsdrang - een latere taalkundige noemde hem ‘een taaldespoot uit de pruikentijd’ - had een grote impact op zijn tijdgenoten en is tot vandaag voelbaar: veel hedendaagse regels voor geschreven taal zijn immers terug te voeren op het werk van Huydecoper.

Voorbeeld: de samentrekking. Huydecoper keurde verschillende gevallen van samentrekking bij Vondel af, waaronder de volgende:

(1) *Men meende dat hy viel van boven neer, maer - bleef (...) noch hangen in de lucht.*

(2) *Wien dit deerde en - niet verduwde*

Uit Huydecopers kritiek blijkt dat het subject alleen weggelaten mag worden wanneer de samentrekking op hetzelfde zinsniveau plaatsvindt en de betrokken elementen dezelfde syntactische functie hebben.

Volgens sommigen heeft de toenemende aanbidding van taalregels in de achttiende eeuw tot een dorre, verstarde schrijftaal geleid. Anderen beklemtonen dan weer dat die reglementering bijgedragen heeft tot een eenvoudiger en helderder schrijftaal, doordat zij sterk beïnvloed werd door het streven naar eenvoud, helderheid en zuiverheid van de Franse classicisten en mogelijk ook door de eenvoudige prozastijl van de Engelse spectatoriale geschriften. Die heldere stijl vindt men terug in de eerste Nederlandse roman in briefvorm, *De Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart* door Betje Wolff en Aagje Deken uit 1782.

Ondanks alle inspanningen slaagde men in de Republiek nog niet in het algemeen voorschrijven van taal- en spellingsregels, iets wat in Frankrijk en Engeland wel kon. Voor het Nederlands zou dit pas mogelijk worden in de Franse tijd, toen er een einde kwam aan het bestuurlijke provincialisme.

De invloed van het Frans

In de zeventiende eeuw was het Frans al de gesproken en geschreven omgangstaal van een kleine maatschappelijke bovenlaag. De verfransing van de Nederlandse elites, die niet alleen een kwestie van taal, maar ook van mode en cultuur was, nam nog toe in de achttiende eeuw. Het Frans werd beschouwd als de betere, verfijnde omgangstaal, de cultuurtaal die stond tussen de grove omgangstaal van alledag (het Nederlands) en de taal van vorming en vooral van de wetenschap (het Latijn). In die cultuurtaal kon men kennis nemen van ‘al wat in de wereld belangrijk was’ via Franse tijdschriften die in Nederland, net als elders in Europa, verschenen.

De kritiek op het Frans nam in de achttiende eeuw ook wel toe, maar het aanzien dat het gebruik van Franse woorden had, bleef leiden tot overname door niet- of slechts gebrekkig Franssprekenden. Dit heeft ook op de langere termijn gevolgen gehad voor de Nederlandse woordenschat.

3.2.3. DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Het zuiden bleef gedurende de zeventiende eeuw Spaans bezit. Na de dood van de kinderloze Spaanse koning Karel II in 1700 betwistten Lodewijk XIV en de Duitse keizer elkaar de erfenis. Het gevolg was een oorlog waarin bijna heel Europa betrokken raakte, de Spaanse Successieoorlog (1701-1714). De Zuidelijke Nederlanden vielen aan de Oostenrijkse Habsburgers toe.

Het zuiden bestond nog steeds uit twee taalgebieden, maar in het Nederlandstalige gebied verfranse de bovenlaag: er ontstond een sociale taalgrens. Bij hun taalbeleid hielden de Oostenrijkers rekening met het feit dat in Vlaanderen de grote meerderheid het Frans niet beheerste: het Frans werd daarom nergens dwingend opgelegd. Toch werd in het verkeer tussen Brussel en de plaatselijke overheden, net als in het verkeer met Wenen, steeds vaker het Frans gebruikt. Niet zozeer de centrale overheid, maar de hogere standen in Vlaanderen droegen bij tot de verspreiding van het Frans.

De grote meerderheid van het volk bleef het Nederlands trouw: de rederijderskamers voerden Nederlandse toneelstukken op en zowel in Vlaanderen als in Brussel preekten de pastoors de hele achttiende eeuw lang in het Nederlands. Het basisonderwijs werd gegeven in de volkstaal, maar de kwaliteit ervan was beroerd. Het voortgezet onderwijs verfranse snel, maar nooit onder dwang. Dat de volkstaal een lagere status had, bleek onder meer uit het feit dat de Nederlandstalige pers, in tegenstelling tot de Franstalige, nauwelijks tot ontwikkeling kwam. De ideeën van de Verlichting werden via de Franstalige pers verspreid; als reactie hierop werden de oude waarden, het oude geloof ook, verdedigd in het Nederlands.

Ondanks de breuk met het noorden bleef in het zuiden het besef leven dat beide gebieden dezelfde taal spraken. In het zuiden werden de schrijvers uit het noorden nagedrukt, gekocht en gelezen. Er verschenen grammatica's en boeken over de spelling die niet alleen veel op die uit het noorden leken, maar ook de norm zochten in het werk van schrijvers uit het noorden. De invloedrijkste grammatica in het zuiden was *De nieuwe Nederduytsche Spraekkonst* (1761) van Jan des Roches. Dit boek werd net als zijn *Fransch-Nederduytsch woordenboek* (1782) bij het onderwijs ingevoerd.

De twee belangrijkste documenten over de taaltoestand in het achttiende-eeuwse zuiden zijn echter geen grammatica's, maar verhandelingen: van Willem Verhoeven, *Oordeelkundige Verhandelingen op de noodzaakelijkheid van het behouden der nederduijtsche taele, en de noodige hervormingen in de scholen* (1780), en van de advocaat J.B. Verlooy, *Verhandeling op d'onacht der moederlyke tael in de Nederlanden* (1788). Beiden kloegen over het gebrek aan aandacht voor de moedertaal en over de 'Franshdolheyd'. Verlooy wees als eerste op de taalband met het noorden met de bedoeling het prestige van de taal in het zuiden te bevorderen. Deze strategie zou in de negentiende eeuw gemeengoed worden. De Nederlanders van noord en zuid waren volgens Verlooy

het zelve volk, 't zelve in tael, imborst, zeden en gebruyken. Laet ons gezamenderhand ons gevoegzaam Nederduytsch handhaven, eeren en versieren.

Verlooy bepleitte de stichting van een Nederlandstalige academie en van een voldoende aantal scholen waar les gegeven zou worden in de volkstaal. De overheid had volgens hem bij de bescherming van de eigen taal en cultuur een belangrijke taak. Deze standpunten zouden een halve eeuw later, ten tijde van de Vlaamse Beweging, opnieuw gehoord worden.

4. Het modern Nederlands (1795 - heden)

4.1. De Franse tijd

De revolutionaire Fransen veroverden in 1794 de Zuidelijke Nederlanden en een jaar later het noorden. Terwijl de Fransen in de meeste bezette gebieden een taalpolitiek voerden die erop gericht was om ieder ‘patois’ - Provençaals, Bretons, Baskisch, Vlaams - te vervangen door het Frans, was dat in Nederland niet het geval: de taal werd in het noorden ongemoeid gelaten. Meer nog: de tijd bleek rijp om ook van overheidswege de eenheid van de Nederlandse taal te bevorderen.

In de eerste plaats moest het onderwijs voor de verspreiding van de (geschreven!) standaardtaal zorgen. Ook op universitair niveau werd de rol van het Nederlands bevestigd, toen in 1797 voor het eerst in de geschiedenis een leerstoel Nederlands werd opgericht in Leiden. De predikant Matthijs Siegenbeek werd daar door de overheid benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de vaderlandse taal en welsprekendheid. Binnen enkele jaren werden ook in Amsterdam, Utrecht en Groningen hoogleraren met een vergelijkbare leeropdracht benoemd.

Verder zorgde de overheid voor een nieuwe, officiële spellingregeling: de spelling-Siegenbeek, die in 1804 officieel werd ingevoerd. Daarnaast kwam er nog een officiële grammatica, de *Nederduitsche spraakkunst* (1805), ‘uitgegeven in naam en op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek’, en geschreven door Petrus Weiland, eveneens een predikant.

4.2. Van een geschreven naar een gesproken standaardtaal

Net zoals in de achttiende eeuw bekommerde men zich in de negentiende eeuw vooral om een uniforme schrijftaal. Deze schrijftaal was een heel ‘stijve taal’: zij werd voor een groot deel van de negentiende eeuw nog strikt onderworpen aan alle mogelijke buigings- en geslachtsregels en men bleef een voorkeur hebben voor ingewikkelde zinnen en de zuidelijke woorden die sinds de zestiende eeuw de algemene geschreven taal in noordelijke oren zo deftig maakten.

Al in de achttiende eeuw werd die ‘geschreven’ standaardtaal ook gesproken, vanaf de preekstoel, in redevoeringen en bij andere officiële gelegenheden. In de meeste gevallen was die standaardspreektaal echter niet meer dan een voorgelezen geschreven taal. Was er wel spontaan gesproken taal, dan imiteerde ook die slaafs de woordenschat en grammatica van de geschreven standaardtaal. Doordat in de negentiende eeuw vooral predikanten (Siegenbeek en Weiland bijvoorbeeld) en juristen - experts in de kunst van de welsprekendheid - zich met de jonge algemene spreektaal bezighielden, zat die spreektaal bijna een eeuw lang onder de plak van de schrijftaal: men sprak alsof het gedrukt stond. Kenmerkend voor deze opvatting was dat velen de nieuwe, officiële spelling opvatten als een richtlijn voor de uitspraak, en probeerden iedere letter te laten horen: ze spraken *mensch* uit met een hoorbare *ch*, *wandeling* als *wandelinch* en lieten *heerlijk* rijmen op *leerrijk*.

Doordat men de schrijftaal als model nam voor de standaardspreektaal ontstond er een kloof tussen die geschreven en gesproken standaardtaal enerzijds en het reële spreektaalgebruik anderzijds. Die kloof zou pas in de tweede helft van de negentiende eeuw echt hinderlijk worden. Vóór die tijd waren sommigen zich wel al bewust van die kloof. Enkele tijdgenoten van Siegenbeek zagen al in dat de geschreven algemene taal als norm voor het gesproken Nederlands wel tot een onnatuurlijke en stijve boekentaal moest leiden. De meest verbeterde tegenstander van Siegenbeek was de dichters- en geschiedkundige-taalgeleerde Willem Bilderdijk. Hij noemde Siegenbeek en zijn aanhangers ‘buffels, niet in staat, ons Hollandsch uit te spreken’, en hij schreef over spelling en uitspraak:

De regel der spelling is één: Spel gelijk gij spreekt, en het was voor eene beneden het beestelijke afgezonken domheid bewaard, dat om te keeren en de spelling tot regel der uitspraak te nemen.

Verder waren er ook in de eerste helft van de negentiende eeuw schrijvers die niet langer de klassieke stijl uit de achttiende eeuw hanteerden, maar toenadering zochten tot de spreektaal. Die houding kwam vooral voor bij de vele humoristen die in die periode het dagelijkse leven kopieerden en becommentarieerden, zoals Hildebrand (Nicolaas Beets) in zijn *Camera Obscura* (1839) en Klikspaan (J. Kneppelhout) in zijn

Studenten-typen (1841). Een fragment uit een van Klikspaans schetsen, waarin een gehaat hoogleraar lastiggevallen wordt door dronken studenten voor zijn deur:

- *Professor Schol, je bent een verdomde smeerlap! Hoor je niet dat ik zeg dat je een smeerlap bent? Nou ben ik bezopen, maar 't eerst dat ik je tegenkom, al is het in de senaatskamer en met je toga om je beroerden, leelijken bast, zal ik je in je bek spoegen dat Boerhave en Scaliger het zien. Je moest allang afgezet zijn, ellendige schoft!*
Hier sidderde Professor en werd zoo bleek als een doek.
- *Als je nog ééns het hart hebt om een vriend van mij te laten druipen omdat je niet wel bent met zijn oude, zal ik je in het water smijten, fielt dat je bent, en hals en ribben stuk slaan. Versta je 't wel daar boven in je hok? Het gouvernement moest je afzetten, hoor je, afzetten!*

In de eerste helft van de negentiende eeuw zag de verhouding tussen spreektaal en schrijftaal er als volgt uit: men sprak in het eigen dialect en men schreef in de standaardtaal. De op de schrijftaal gebaseerde plechtige spreektaal, die men op de kansel hoorde en die ook door het onderwijs werd verspreid, vond men te stijf om met familie en vrienden te gebruiken. Thuis werd dialect gesproken, of in sommige ontwikkelde kringen het algemeen verzorgde Nederlands dat zich vanuit Holland langzamerhand over het taalgebied verspreidde.

De kloof tussen de plechtige geschreven en gesproken standaardtaal enerzijds en het reële spreektaalgebruik anderzijds werd als hinderlijk ervaren én geleidelijk aan gedicht vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, toen zich twee bewegingen in gang zetten die het moderne Nederlands zouden bepalen. In de eerste plaats breidde de groep die het algemeen verzorgde Hollands sprak, met zijn normen voor uitspraak, woordenschat, woordvormen en zinsbouw, zich snel uit. Deze algemene taal bezat het meeste prestige en werd nu ook in het onderwijs gepropageerd. Wie leerde lezen en schrijven, leerde de algemene verzorgde taal - en bijna iedereen leerde lezen en schrijven: tegen de eeuwwisseling was het analfabetisme in Nederland bijna verdwenen.

In de tweede plaats veranderde de schrijftaal zelf van karakter. Het geschreven Nederlands ging zich meer naar het gesproken Nederlands richten. Zo werd de kloof tussen schrijf- en spreektaal aanzienlijk smaller - vooral vanaf het einde van de negentiende eeuw.

4.3. Veranderingen in de twintigste eeuw

Taalveranderingen blijken gewoonlijk het duidelijkst - ook voor niet-taalkundigen - in de woordenschat. In de negentiende en twintigste eeuw is het Nederlands verrijkt met een massa woorden uit andere talen. Na een Franse 'golf', drongen voor het eerst Engelse woorden op grote schaal het Nederlands binnen: in de wetenschap, in het zakenleven, in de supermarkt... En in het Nederengels van jongeren en *yuppies*: *een enorme output, voor the time being, een snelle job hebben* en leenvertalingen als *ik zie je en een laag profiel houden*.

Onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen (de *happenings* en *flower power* uit de jaren zestig) en nieuwe technologieën (*synthesizer, scanner en fax*) worden niet alleen woorden geleend, maar ook nieuwe woorden gecreëerd: *weggooverpakking, vliegtuig, brommer, fiets*.

Vooraf na de Tweede Wereldoorlog vonden grote veranderingen plaats in de woordvoorraad. Het algemene verzet tegen de gevestigde orde, tegen het establishment, zorgde ervoor dat de omgangsvormen, ook in de taal, informeler werden. Dat blijkt onder meer uit het toegenomen tutoyeren van personen en in situaties die vroeger om *u* vroegen en uit de gedaalde schokwerking van schuttingtaal. Verder zijn heel wat groepstalen ontstaan, doordat bepaalde groepen zich afzetten tegen de bestaande normen en nieuwe normen zochten. Bijna klassieke voorbeelden zijn jongerentaal (*kakker* 'iemand die afkomstig is uit een traditioneel milieu', *te gek, tig keer* 'heel vaak') en turbotaal (*sopo* 'sociaal politiek figuur', *buma* 'burgermannetje').

Syntactische taalveranderingen zijn vaak identiek met fouten waar onderwijzers al jaren over klagen. 'Jantje is groter *als* Pietje' is zo'n fout - of taalverandering. Hoewel het volgens de schoolboekjes en de meeste grammatica's '...*dan* Pietje' moet zijn, wint *groter als* terrein en zal het waarschijnlijk ooit de algemeen geaccepteerde vorm zijn. Een even hardnekkige fout/taalverandering zie je in de volgende

zin: ‘De man *waar* ik de portefeuille *van* gepikt heb, was de echtgenoot van de weduwe, in het huis *waarvan* ik ben opgevoed.’ Fout, want *waarvan* mag niet naar personen verwijzen, alleen naar zaken.

Een nog recentere evolutie - die velen erg irritant vinden - is het opdringen van de voorzetsels *van* en *naar*, in zinnen als ‘En toen dacht ik *van*, nee, dat kan niet waar zijn’, ‘Je krijgt ook *iets van*: waarom niet?’ en ‘Ik voel me onzeker *naar* Jan-Henk *toe*.’ Het nieuwe gebruik van *van* beperkt zich tot nu toe tot de spreektaal. *Naar* en *naartoe* zijn ook in de schrijftaal doorgedrongen als vervangers van *tegenover*, *jegens*, *voor*.

4.4. Verandering, evolutie?

We kunnen ons afvragen of er over een periode van negen eeuwen wel zoveel veranderd is in de Nederlandse taal. Er hebben enkele klankveranderingen plaatsgevonden, er waren veranderingen in de vorm van de woorden zoals het afslijten van naamvallen en af en toe is er iets veranderd in de woordvolgorde, maar echt veel is het toch niet geweest. Middelnederlands en zeventiende-eeuws Nederlands zijn zonder oefening wel eens moeilijk te begrijpen, maar de moeilijkheden worden toch vooral veroorzaakt door onbekende woorden en lastige zinsconstructies. De structuur van Modern Nederlands is in grote trekken die van het Middelnederlands.

5. De Vlaamse strijd

5.1. De Franse tijd

Het zuiden werd in 1795 door Frankrijk geannexeerd. De Fransen voerden in tegenstelling tot hun voorgangers de Oostenrijkers een expansionistische taalpolitiek en zij stelden zich tegenover minderheidstalen bijzonder onverdraagzaam op. Ze geloofden immers dat de idealen van de revolutie alleen in het Frans goed uitgelegd en begrepen konden worden.

De taalmaatregelen ontmoetten in het zuiden weinig weerstand. De bovenlaag was immers al verfranst en het Frans was al de taal van de overheid. Bovendien werden de ideeën van de Franse revolutie met sympathie begroet. De meeste domeinen werden dan ook succesvol verfranst. Alleen in het basisonderwijs bleek de volledige invoering van het Frans onmogelijk. Overigens kregen velen in geen enkele taal onderricht. Het aantal analfabeten in de Nederlandstalige departementen werd bij de mannen op 50 en bij de vrouwen op 70 procent geschat.

Het Nederlands had nog nauwelijks prestige. Het was een taal zonder officiële functies. Er verschenen bijna geen boeken meer in het Nederlands en helemaal geen kranten. Het dialect bleef de taal van het volk, maar was uiteraard niet meer dan een regionaal communicatiemiddel. Meer nog dan de verfransing zouden dat gebrek aan prestige en gebruiksmogelijkheden van de dialecten het grote obstakel worden voor de negentiende-eeuwse pogingen om het Nederlands opnieuw tot de bestuurstaal van Vlaanderen te maken. Zelfs in de tijd van het Verenigd Koninkrijk onder koning Willem I bleef de verheffing van het Nederlands in Vlaanderen niet mogelijk.

5.2. Het Verenigd Koninkrijk

In 1813 werd Napoleon verslagen in de Volkerenslag bij Leipzig. De Noordelijke Nederlanden, die rond de eeuwwisseling een eenheidsstaat vormden, in plaats van een statenbond, werden een koninkrijk, met als eerste vorst Willem I, de zoon van de laatste Oranje-stadhouder. Op het Weense congres van 1815, waar de landkaart van Europa werd herverdeeld, besloten de grote mogendheden één staat te maken van noord en zuid, een buffer tegen toekomstige Franse landhonger. Na ruim tweehonderd jaar scheiding werden de zeventien gewesten van de Bourgondische Kreits samen met Luik weer herenigd, in het Koninkrijk der Nederlanden.

Willem I wilde Noord en Zuid tot één natie samensmeden. Helemaal volgens de idealen van de Franse Verlichting zag hij 'één land, één taal' als de beste waarborg voor de eenheid en hij hoopte dan ook dat het Nederlands een goed bindmiddel zou zijn. Het Nederlands was immers de moedertaal van driekwart van zijn onderdanen (2.314.000 in het noorden en 2.351.000 in Vlaanderen). Deze cijfers strookten echter niet met de realiteit: bijna de hele sociale toplaag in Vlaanderen was verfranst, terwijl de rest van de bevolking een dialect sprak waarin noch Vlamingen, noch Noord-Nederlanders een gemeenschappelijke taal konden zien.

Willem I voerde onder meer de volgende taalmaatregelen in:

- op het vlak van de benoemingen: alleen wie Nederlands kende en die taal wilde bevorderen, kon deel uitmaken van het ambtenaren- of juristenapparaat;
- op het vlak van het onderwijs: in Luik, Leuven en Brussel werden rijksuniversiteiten opgericht met leerstoelen in de 'Nederduitse letterkunde en welsprekendheid'; in het voortgezet onderwijs werd de volkstaal ingevoerd; het basisonderwijs werd uitgebreid en volledig vernederlandst.
- in 1823 werd het Nederlands door een koninklijk decreet de enige officiële taal in Vlaanderen.

Alleen in het basisonderwijs bleek de taalpolitiek van Willem I vrij succesvol - het plaatselijke dialect was daarin immers al de voertaal. In het algemeen zo de taalpolitiek van de koning echter mislukken. Daarvoor zijn drie redenen aan te wijzen:

1. de drietaligheid (Nederlands, Frans en Duits) in het Koninkrijk en het verzet van de Walen;
2. de taaltoestand in Vlaanderen: een verfransde bourgeoisie, het ontbreken van een schrijftaaltraditie en het gevoel van de bevolking niet dezelfde taal als het noorden te spreken;
3. het verzet van de lagere - dialectsprekende - clerus tegen alles wat het protestantse noorden decreeteerde.

De gevolgen van het verzet werden al vlug duidelijk: in 1829 moest Willem I het decreet van 1823 weer intrekken en vanaf 1830 heerste er een 'taalvrijheid', die uitsluitend de sterkste partij, de Franstaligen, ten goede kwam.

Toch zou de taalpolitiek van Willem I uiteindelijk wel bijdragen tot de emancipatie van het Nederlands in Vlaanderen. Zijn maatregelen brachten de Vlamingen immers voor het eerst sinds eeuwen weer in contact met de Nederlandse taal, vooral met de geschreven taal. Verder kreeg een kleine groep intellectuelen de mogelijkheid om zich te bekwamen in het moderne Nederlands. Deze kleine groep van ambtenaren, juristen en literatoren zou na de Belgische onafhankelijkheid de aanzet geven tot de Vlaamse Beweging.

5.3. De Belgische afscheiding en de geboorte van de Vlaamse Beweging (eerste fase)

De aanleiding voor de breuk was een opvoering van *De stomme van Portici*, een opera over een opstand in Napels. De aria ‘Amour sacré de la patrie’ gaf het startsein voor de revolutie. De twee machtigste blokken in het zuiden, de liberalen en de katholieken, vormden voor de gelegenheid een nationaal Belgisch monsterverbond. Zij deelden hun afkeer van het noorden en van de Nederlandse taal. Van 2 tot 12 augustus 1830 voerden Nederland en België een heuse oorlog. Gesteund door een Frans leger verwierf het zuiden de onafhankelijkheid en werd daarmee, voor het eerst in de geschiedenis, een zelfstandige staat. Leopold I, een Duitse vorst, werd gekroond tot de eerste koning van België.

De eerste voorvechters van de volkstaal, de pioniers van de Vlaamse Beweging, hielden zich aanvankelijk wat op de achtergrond. Daar hadden ze ook alle reden toe: ten eerste herinnerde hun pleidooi voor het Nederlands de jonge staat te sterk aan de taalpolitiek van Willem I. Verder promoveerde de taalvrijheid die de Belgische grondwet voorschreef in de praktijk het Frans tot landstaal, wat vanzelfsprekend leek voor het hele overheidsapparaat, de adel, de bourgeoisie en de hogere clerus in Vlaanderen, die het al lang gewoon waren om het Frans te gebruiken. Ten slotte was het Franssprekende Wallonië op economisch vlak dominant tijdens de hele negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.

De pioniers namen dus eerst de tijd om zich te bezinnen op hun ideologie en hun strategie en om zich ervan te laten doordringen dat de scheiding tussen Noord en Zuid definitief was.

De Vlaamse Strijd zou in vier fasen verlopen:

- eerste fase: de geboorte van de Vlaamse Beweging;
- tweede fase: de eerste taalwetten en een Nederlandstalige universiteit in Gent ⇒ laatste decennia van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw;
- derde fase: het ontstaan van de taalwetgeving (1930 - 1970);
- vierde fase: België wordt een federale staat.

Vanaf het begin bevatte de strijd om erkenning van het Nederlands drie elementen:

- verzet tegen de verfransing;
- Vlaamse bewustwording;
- intellectuele en materiële ontplooiing van het Vlaamse volk.

In de eerste fase werd de strijd gevoerd door een groepje intellectuelen zonder politieke invloed en zonder aanhang. Doordat alleen burgers met een hoog inkomen mochten stemmen (cijskiesrecht), was het trouwens onmogelijk politieke invloed te verwerven zolang rijke Vlamingen zich niet voor het Nederlands interesseerden en liever Frans spraken. Politieke actie werd pas mogelijk toen in de tweede helft van de eeuw de politieke partijen (katholieken en liberalen) meer en meer leden wonnen bij de Vlaamsgezinden. In 1863 kwamen voor het eerst enkele flaminganten in het parlement.

Voor ze macht verwierven in het parlement, drukten de flaminganten hun idealen uit op papier: in een stroom pamfletten, strijddichten en romans. Een bekend voorbeeld daarvan is de rijmende oproep ‘Aen de Belgen’ (1818) van Jan Frans Willems, die begint met de zin ‘Ik ook ik ben een Belg en mag tot Belgen spreken.’ De flaminganten streefden naar een toekomst die even stralend zou zijn als het verleden waarin ze hun inspiratie zochten: de dertiende en veertiende eeuw, toen Vlaanderen machtig en het Vlaams een belangrijke cultuurtaal was. Hét monument voor het glorieuze Vlaamse verleden is Hendrik Conscience's roman over de Guldensporenslag, *De leeuw van Vlaanderen* (1838).

Vanaf het begin was de Vlaamse Beweging verdeeld. In plaats van zich te concentreren op de praktische vraag hoe men de positie van de Nederlandse taal, eventueel het Vlaams, kon verbeteren, voerde men onvruchtbare discussies over de vraag of het ‘Hollands’ wel beter was dan het ‘Vlaams’. De integrationisten waren van mening dat toenadering tot de taal van het noorden het prestige van de Vlaamssprekenden in België zou verhogen en de invloed van het Frans zou tegengaan. De particularisten vonden dit een onhaalbaar ideaal, omdat het noordelijke Nederlands

- in zijn gesproken vorm - totaal onbekend was. (Met het geschreven noordelijke Nederlands was men wel redelijk vertrouwd.) De integrationisten beseften wel dat hun wensen in zekere zin onrechtvaardig waren, maar ze wisten ook dat Vlaanderen geen keuze had. De taal had zich immers alleen in het noorden kunnen ontwikkelen tot een eenheidstaal. Het adopteren van die eenheidstaal was het efficiëntste wapen in de strijd tegen het Frans (zie ook Verlooy!). Ten slotte zouden ook de particularisten erkennen dat het aanvaarden van de noordelijke norm de enige mogelijkheid was - zo erg hoefde dat ook niet te zijn, als er maar ruimte voor variatie was.

5.4. De tweede fase

In de tweede fase van de Vlaamse Strijd behaalden de flaminganten hun eerste politieke successen: er werden in het parlement enkele taalwetten goedgekeurd, wat telkens heel veel moeite kostte. Het waren echter magere successen: de wetten hadden namelijk alleen betrekking op Vlaanderen en bevatten rechten - rechten voor Vlamingen - maar geen plichten. Vlaanderen werd er een tweetalig, maar geen Nederlandstalig geweest door.

De taalwetten:

- 1873: regeling van het gebruik van de talen in strafzaken;
- 1878: regeling van het gebruik van de talen bij de overheid;
- 1883: regeling van het gebruik van de talen in het openbaar voortgezet onderwijs;
- 1898: erkenning van het Nederlands als officiële taal;
- pas in 1910: vernederlandsing van het katholieke onderwijs.

Belangrijker dan de taalwetten was in de tweede fase de emancipatie van de Vlamingen op sociaal-politiek en cultureel vlak. Ten eerste werd het cijnskiesrecht op het einde van de negentiende eeuw dankzij de acties van de socialisten en de georganiseerde arbeidersbeweging vervangen door het algemeen meervoudig stemrecht, waardoor de Vlaamse arbeiders en boeren voor het eerst hun stem konden laten horen. Ten tweede ontwikkelde zich in deze periode het Vlaamse culturele zelfbewustzijn, dat vooral tot uiting kwam in het tijdschrift *Van Nu en Straks*.

De Eerste Wereldoorlog had ernstige gevolgen voor de Vlaamse Beweging. Een groot deel van de flaminganten - de zogenaamde activisten - vond de emancipatie van de Vlamingen namelijk zo belangrijk dat zij er geen bezwaar tegen hadden die emancipatie met de hulp van de Duitse bezetter te realiseren. Deze activisten bereikten onder andere dat de Gentse universiteit vernederlandsd werd. Na de oorlog werd alles wat zij bereikt hadden, echter tenietgedaan. En wat nog erger was: de Vlaamse Beweging werd voor een tiental jaar in diskrediet gebracht. Die slechte reputatie trof ook de Frontbeweging, een beweging waarin Vlaamse soldaten zich hadden verenigd tegen hun Franse officieren. Dat er in de Eerste Wereldoorlog meer Vlamingen sneuvelden dan Walen, had immers veel te maken met de taalkwestie.

Ondanks de verzwakking van de Vlaamse Beweging, ging de Vlaamse emancipatie na de oorlog door, voornamelijk dankzij de socialistische partij. Na de oorlog werd namelijk het algemeen enkelvoudig stemrecht ingevoerd, waardoor een grote socialistische partij kon ontstaan. Waalse en Vlaamse socialisten kwamen overeen dat zowel Walen als Vlamingen in eigen huis naar eigen inzicht moesten kunnen handelen in taalzaken. Dit *Compromis des Belges*, dat eigenlijk officiële eentaligheid voorstelde in beide delen van het land, zou in de derde fase verwezenlijkt worden. De tweede fase werd in 1930 afgesloten met de definitieve vernederlandsing van de Gentse universiteit.

5.5. De derde fase

Er bestaan in het algemeen twee soorten van meertalige staten. Er is het type Luxemburg, waarin de talen in het hele land naast elkaar worden gesproken. Daarnaast zijn er staten zoals Zwitserland, waar de talen in verschillende gebieden worden gesproken. Tot aan de derde fase van de Vlaamse Strijd behoorde België tot geen van beide types: Wallonië was eentalig, maar Vlaanderen was tweetalig op de wijze van Luxemburg.

Er zijn ook twee manieren om meertalige staten te besturen: volgens het personaliteitsprincipe of volgens het territorialiteitsprincipe. Het eerste principe wordt in Canada gehanteerd: de Canadese regering richt zich tot een Engelssprekende inwoner van het Franstalige Quebec in het Engels en tot een Franssprekende inwoner van het Engelstalige Ontario in het Frans. Volgens het tweede principe wordt iedereen geregeerd in de taal van het gebied waar hij woont. Tot de derde fase werd in België het personaliteitsprincipe toegepast.

In de derde fase evolueerde België naar het Zwitserse model: een staat met eentalige gebieden, bestuurd volgens het territorialiteitsprincipe. Deze evolutie begon in de jaren dertig, toen het territorialiteitsprincipe aanvaard werd op het gebied van het bestuur, de rechtspraak en het leger. Alleen de officiële afbakening van de taalgrenzen en een regeling voor Brussel ontbraken nog. De Tweede Wereldoorlog en de collaboratie van vele flaminganten, maar ook de verscherpte tegenstellingen binnen de Belgische politiek, vertraagden de taalwetten die de scheiding van

Vlaanderen en Wallonië definitief zouden maken. De scheiding zou er echter wel komen - en niet alleen met betrekking tot het taalgebruik. De taalkwestie werd immers steeds meer in het ruimere kader geplaatst van het communautaire probleem, de samenleving van twee gemeenschappen in één staat.

Op het vlak van de taal werd overigens met meer en meer nadruk gewezen op de eenheid met het noorden. Er werd gericht campagne gevoerd om goed Nederlands - volgens de Noord-Nederlands norm - te propageren en het gebruik van dialect bij formele en openbare gelegenheden en in het onderwijs te ontmoedigen. Hoewel het noorden hierbij nogal onverschillig bleef, kreeg de idee van culturele integratie toch vorm in het cultureel akkoord uit 1946, het *Verdrag betreffende de culturele en intellectuele betrekkingen tussen Nederland en België*.

Het verdrag van 1946 leidde inderdaad tot meer integratie op het vlak van de taal: in 1947 besloten Nederland en Vlaanderen voortaan dezelfde spelling te gebruiken; in 1967 werd het Instituut voor Nederlandse Lexicologie gesticht in Leiden, dat onder meer het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* moest voltooiën. In 1982 werd de Taalunie opgericht, dat culturele bevoegdheden heeft overgenomen van de Nederlandse en de Belgische regering - en nadien van de Vlaamse deelregering.

Ook in het 'dagelijkse leven' kwam er een toenadering tot de standaardtaal in Nederland: door de inspanningen van het onderwijs en de rol van de media kwam de Vlaming immers steeds vaker in contact met het Algemeen Nederlands uit het noorden. Verder werden de Vlamingen zich ook bewuster van hun eigen waardigheid dankzij de verschuiving van de economische macht van Wallonië naar Vlaanderen. Vanaf het moment dat Vlaanderen het rijkste deel van België werd, nam het Nederlands geleidelijk de plaats van het Frans als prestigetaal over.

De taalwetten die in de jaren dertig werden goedgekeurd, werden in de jaren zestig gepreciseerd. In 1963 werd België definitief in vier taalgebieden verdeeld: een Nederlands, een Frans en een Duits gebied en het tweetalige Brussel. Nu kon het territorialiteitsprincipe worden toegepast. De grenscorrecties die langs de taalgrens nodig waren, zouden later nog problemen geven. Ook Brussel bleek een heikel punt.

5.6. De vierde fase

Met de kwestie-Leuven begon de laatste fase van de taalstrijd. De taalwetten hadden de vernederlandsing van het onderwijs mogelijk gemaakt - met uitzondering van het niet-openbare (katholieke dus) universitaire onderwijs. De katholieke universiteit in het Vlaamse Leuven had een Nederlands- en een Franstalige afdeling. De Franstalige afdeling wilde niet wijken, maar zich juist uitbreiden. De kwestie veroorzaakte een breuk in alle politieke partijen, die uiteenvielen in een Vlaams en een Waals deel. In 1968 werd de Franstalige afdeling van Leuven verhuisd naar Louvain-la-Neuve in Wallonië. Ook de Vrije Universiteit van Brussel werd gesplitst in een Nederlands- en een Franstalige universiteit.

In 1970 werd door een grondwetswijziging de gedachte van de eenheidsstaat opgegeven. In de jaren tachtig werd de grondwet nog een paar keer gewijzigd. De laatste wijziging werd door de Belgische Kamer goedgekeurd op 6 februari 1993. België is nu verdeeld in vier regio's: de Vlaamse met bijna zes miljoen inwoners, de Waalse met ruim drie miljoen, de Duitse met bijna 70.000 en de tweetalige Brusselse regio met bijna een miljoen inwoners. Verder zijn er drie gemeenschappen: de Vlaamse gemeenschap, de Waalse gemeenschap en de Duitstalige gemeenschap. Iedere regio en gemeenschap heeft zijn eigen parlement en regering.

Uit deze staatsvorming blijkt dat taal en politiek in België onlosmakelijk verbonden zijn: de basis voor de ingrijpende reorganisatie van de staat is immers te vinden in het aanvaarden en de uitwerking van het territorialiteitsprincipe in de taalwetten uit de jaren dertig en zestig.

6. Noord en Zuid

„Nederland en Vlaanderen zijn kinderen uit hetzelfde gezin, die gescheiden zijn opgegroeid.” De rijksgrens tussen Nederland en België is daardoor niet alleen te zien, maar ook te horen. Er zijn verschillen in de woorden, de klanken en de grammatica, maar vooral in de betekenis van de taal voor degenen die haar gebruiken.

6.1. Talen in Vlaanderen

Tussen het zuivere dialect en de zuivere standaardtaal zijn in Vlaanderen allerlei tussentalen te vinden. Er is een continuüm, dat begint met dialect en via ‘geschoond’ dialect, regionale omgangstaal en Belgisch Beschaafd eindigt bij Algemeen Nederlands.

■ **Dialect:** *‘k en ol no dem beenouwer heweest* (West-Vlaams)

Dialect is in Vlaanderen nog niet helemaal alleen maar thuistaal. In tegenstelling tot de meeste Nederlanders, kennen de meeste Vlamingen een dialect en gebruiken ze het ook (de een al wat meer dan de ander). Het dialect heeft wel steeds minder prestige.

■ **Geschoond dialect:** *Ik heb al na dem beenouwer heweest.*

Sprekers van geschoond dialect passen enkele gestigmatiseerde klanken en woorden uit hun dialect aan in de richting van de standaardtaal. De grammatica blijft vrijwel ongewijzigd. Deze variant wordt alleen door de lagere klassen en door ouderen gebruikt. Zij gebruiken geschoond dialect als ze denken dat hun dialect niet gepast is of niet verstaan wordt.

■ **Regionale omgangstaal of regiolect:** *Ik ben al naar den beenhouwer geweest.*

Sprekers van een regiolect willen bewust geen dialect gebruiken en zijn in staat om zich verder van het dialect te verwijderen dan sprekers van de vorige variëteit. Het belangrijkste verschil met dialect is de gebruikswaarde: iedereen kan een regiolect verstaan. Sprekers uit verschillende delen van het land kunnen met elkaar communiceren in hun eigen regiolect. Het gebruik ervan beperkt zich ook niet tot de lagere klassen. Bij informele contacten kan iedereen er zich van bedienen.

■ **Belgisch Beschaafd:** *Ik ben reeds naar de beenhouwer geweest.*

Dit is de voortzetting van de taal van hen die in de negentiende eeuw geen Frans wilden gebruiken, maar te weinig contact met Nederland hadden om met de ontwikkeling van het Nederlands daar bekend te zijn. Het is een taal die uit boeken werd geleerd en altijd een ‘papieren’ taal is gebleven. Belgisch Beschaafd wordt veel gesproken en geschreven, in formele situaties. Veel Vlamingen zijn niet in staat de volgende variëteit te spreken. Belgisch Beschaafd - dat sterk getekend is door dialecten, regiolecten en het Frans - is voor hen de uiterste pool van het continuüm.

■ **Algemeen Nederlands of VRT-Nederlands:** *Ik ben al naar de slager geweest.*

Deze variëteit is gemodelleerd naar de noordelijke standaardtaal en wordt gesproken door ontwikkelde Vlamingen. Het is de officiële taal van het onderwijs en het bestuur en heeft een heel groot prestige. In vergelijking met dat prestige blijkt de beheersing van het AN relatief klein te zijn.

6.2. Talen in Nederland

■ **Dialect:** Als Nederlanders al een dialect spreken, gebruiken ze het veel minder dan Vlamingen. Vooral Holland en Utrecht zijn duidelijk dialectarm.

■ **Geschoond dialect** komt nauwelijks voor.

■ **Regiolecten** leven slechts buiten de Randstad: in het noordoosten, het oosten, het zuidoosten en ook nog wel in het zuidwesten.

■ Iets als Belgisch Beschaafd kennen Nederlanders niet.

■ Het AN is in Nederlands als standaardtaal algemeen aanvaard. Een licht provinciale uitspraak wordt wel geaccepteerd.

6.3. Uitspraakverschillen

Verschillen in uitspraak blijken niet halt te houden bij de rijksgrens. Zuid-Nederland en Vlaanderen gedragen zich bijvoorbeeld gelijk met betrekking tot de ee en oo: die neigen in West-Nederland naar ei en ou, maar niet in Zuid-Nederland en Vlaanderen. Ook alleen in het westen van Nederland bestaat de tendens om de stemhebbende medeklinkers z, v en g stemloos te maken, vooral aan het begin van een woord (*cheeiven, choouchelen*). Verder kennen West-Vlaanderen en Zeeland een bilabiale w, terwijl de noordelijke w labiodentaal is. En zo zijn er wel meer uitspraakverschillen die niet door de rijksgrens bepaald worden.

Wel min of meer aan de rijksgrens gebonden, en ook heel opvallend, is het verschil in zinsmelodie en ritme tussen Vlaanderen en Nederland, vooral het Nederland van boven de grote rivieren. Wie de radio aanzet en een onbekende stem Nederlands hoort spreken, weet voor de zin afgemaakt is of er een Vlaming of een Nederlander aan het woord is.

6.4. Vlaamse woorden

Het aantal standaardtaalwoorden dat alleen in Nederland of alleen in Vlaanderen wordt gebruikt, is niet erg groot. Wel zijn er frequentie- en stijlverschillen. Vlamingen kennen bijvoorbeeld de woorden *zoenen* en *kuil* wel, maar zeggen veel vaker *kussen* en *put*. Sommige woorden klinken in het noorden formeel, maar in het zuiden heel gewoon: *zeer, reeds, gans, verwittigen, vermits*... Er zijn ook heel wat noordelijke woorden, zoals *hartstikke, ontzettend, enig, gedonder*, maar vooral neologismen, die zuiderlingen wel kennen, maar zelden gebruiken.

Standaardtaalwoorden die alleen in het noorden of alleen in het zuiden voorkomen, benoemen gewoonlijk een andere realiteit. Het zijn bijvoorbeeld officiële benamingen: een bestuurder van een Belgische provincie is een *gouverneur*, die van een Nederlandse provincie is een *commissaris van de koning(in)*. In Nederland werkt de burgemeester samen met wethouders, in België met schepenen. Andere voorbeelden zijn: *regent* - leerkracht voor het lager middelbaar ('voortgezet') onderwijs, *assisenhof* - gerechtshof met een jury, *licentiaat* - doctorandus, *rijkswacht* - rijkspolitie. De gewijzigde Belgische staatsinrichting zorgde weer voor nieuwe woorden: deelregering, persoonsgebonden materies...

Verder kent het Vlaamse taalgebruik wat meer archaïsmen, dialectismen, gallicismen en purismen. Veel van die woorden dalen in aanzien en worden vervangen door woorden uit het noorden. Dat gaat uiteraard niet altijd even vlot - sommige van die 'taalfouten' houden hardnekkig stand.

6.5. Grammaticale verschillen

Terwijl *gij* niet tot de standaardtaal behoort, wordt het door veel Vlamingen in één van de tussentalen gebruikt. Het resultaat is dat zij wel eens problemen hebben met het gebruik van de voornaamwoorden voor de tweede persoon. Het is nu eenmaal eenvoudiger een purisme door een standaardtaalwoord te vervangen, dan van een bekend en eenvoudig systeem met alleen *gij* over te gaan op een nieuw en ingewikkeld systeem met *jij, u* en *jullie*.

Verschillen in zinsbouw vallen minder op, maar ze zijn er wel. Alleen Nederlanders horen iets vreemds in *dat ze betaald zullen worden* en *dat hij zal thuis willen komen*. Veel Vlamingen zeggen *Doe toch zo raar niet*, terwijl Nederlanders zeggen *Doe toch niet zo raar*. In Vlaanderen zijn velen zich van die afwijkende volgorde niet bewust.

6.6. Status en solidariteit

In het hele taalgebied scoort het dialect hoog op de solidariteitschaal: dialectsprekers worden als aardig, betrouwbaar en openhartig beschouwd. De standaardtaal scoort hoog op de statusschaal: aan standaardtaalsprekers worden zelfvertrouwen, ambitie, intelligentie en bekwaamheid toegeschreven.

Wat denken Nederlanders over het AN van Vlamingen?

In het algemeen schommelt de Nederlandse houding tussen afwijzing ('geen echt Nederlands, maar de manier waarop Vlamingen denken dat Nederlands wordt gesproken') en neerbuigende vriendelijkheid ('zo'n sappig, kleurrijk taaltje'). Het is nu eenmaal de taal van een minderheid! Bovendien weten veel Nederlanders maar weinig over de Vlaamse taalsituatie, zodat ze het taalgebruik van Vlamingen niet op waarde kunnen schatten.

Wat denken Vlamingen over het AN van Nederlanders?

In Vlaanderen scoort het AN zoals het in het noorden wordt gesproken, erg hoog op de statusschaal. Aan de 'Hollander' - en dus ook aan de taal - worden echter ook de minder positieve kanten van status toegeschreven, zoals superioriteitsgevoel en arrogantie. (Dat wordt overigens ook gezegd in de oostelijke en zuidelijke provincies van Nederland.) Verder blijken Vlamingen fragmenten met dezelfde inhoud beschaafder en mooier te vinden in het AN van Vlamingen dan in dat van Nederlanders. Een Vlaming die met een Hollands accent praat, maakt een pedante en geaffecteerde indruk.

Vlamingen reageren dus nogal gespleten op het AN van het noorden: het wordt als correct beschouwd, maar mag in geen enkel domein, zelfs niet dat van de radio en televisie, gebruikt worden.

6.7. De spraakmakende gemeente

Waarom wordt de norm voor het AN in het noorden bepaald? Waarom moet het zuiden zich altijd aanpassen?

Er zijn wel meer talen die in meer dan één land worden gesproken. Daarbij moet een onderscheid gemaakt worden tussen landen met taaleilanden of taalminderheden, en landen waar meer talen een officiële status bezitten: het Frans in Zwitserland bevindt zich bijvoorbeeld in een meer bevoorrechte situatie dan het Italiaans in Frankrijk. In beide gevallen ligt het zwaartepunt van de standaardisering echter in een ander land, het 'kernland' van die taal. Binnen dat kernland is er dan nog een spraakmakend centrum, waar de toekomst van de taal beslist wordt - voor het Frans is dat Parijs. In de periferie rond het spraakmakend centrum en rond het kernland ondergaat men telkens de taalevolutie meer dan dat men er invloed op heeft.

Ook in het Nederlandse taalgebied is dit het geval. Nederland is het kernland. Daarbinnen ligt het standaardiseringscentrum in Holland, en in het bijzonder in de Randstad. In de binnenlandse periferie dringt de standaardtaal door in de meeste domeinen - het dialect wordt er teruggedrongen naar de omgang met familie en vrienden. In Vlaanderen, de buitenlandse periferie, dringt de standaardtaal bijna alleen door in de formele domeinen.

Doordat er ook een Vlaams AN bestaat, kent Vlaanderen eigenlijk een dubbele standaard, de binnenlandse, Vlaamse, en de buitenlandse, Nederlandse. De binnenlandse heeft het voordeel van de grotere bekendheid, omdat men er dagelijks mee in contact komt en zich er dus zekerder mee voelt. Bovendien wordt er een vorm van Vlaamse saamhorigheid door uitgedrukt. De buitenlandse standaard blijft echter altijd de uiteindelijke norm, waarnaar ook de binnenlandse standaard zich moet richten.

Deze dubbele-standaardsituatie leidt tot talige schizofrenie: enerzijds vinden Vlamingen dat Vlaanderen het noorden niet slaafs hoeft na te volgen, anderzijds dat Vlamingen veel van hun noorderburen kunnen leren. Die twee houdingen - die nu vaak in een en dezelfde persoon voorkomen - vloeien voort uit de twee strekkingen die al in de Vlaamse Beweging te herkennen waren: een beweging naar het noorden toe (integrationisme) en een beweging van het noorden weg (particularisme). De officiële taalpolitiek in Vlaanderen is er een naar het noorden toe. De tegenovergestelde houding komt voor bij degenen die betwijfelen of het wel juist is een deel van de eigenheid op te geven in ruil voor politiek gewin.

De officiële keuze zou bovendien beter te verteren zijn, als er iets tegenover stond, als ook Vlamingen inspraak zouden krijgen in het standaardiseringsproces. Dat is echter niet het geval: zuidelijke vernieuwingen van de woordenschat maken in het noorden geen schijn van kans - op enkele schaarse 'leenwoorden' na. De Vlamingen hebben immers geen sterke onderhandelingspositie: taalpolitieke overwegingen dwingen hen de noordelijke norm te aanvaarden, terwijl niets de Nederlanders verplicht het oor te luisteren te leggen in het zuiden.

Wat is dan de toekomst van het Nederlands in Vlaanderen? De Vlamingen kiezen voor een AN met een paar zuidelijke kenmerken - het VRT-Nederlands -, niet zozeer omdat ze dat willen, maar omdat Vlaanderen door zijn perifere positie geen andere keuze heeft. Het VRT-Nederlands blijft de noordelijke norm volgen, zodat die norm - iets langzamer dan in het kernland en misschien niet in alle gevallen - ook in het zuiden doordringt.

7. Dialecten

Het AN is voor veel Nederlanders, en voor bijna alle Vlamingen, een beetje een vreemde taal, niet eigen, maar eigen gemaakt. Hun ware moedertaal is het dialect.

7.1. Taalvariatie

In het algemeen kunnen twee soorten taalvariatie onderscheiden worden: horizontale en verticale. Horizontale variatie is geografisch bepaald: ze zijn alleen te vinden in een bepaald dorp, in een stad of streek. Het zijn dialecten. Dialecten hebben eigen regels: een eigen woordenschat, grammatica en klanken, waardoor ze verschillen van andere dialecten en van de standaardtaal.

Verticale variëteiten zijn niet aan een gebied gebonden, maar weerspiegelen maatschappelijke verscheidenheid. Deze variëteiten verschillen vooral van elkaar op het vlak van de woordenschat - typische jongerentermen, vaktermen enzovoort.

De verbreiding van een algemene standaardtaal heeft tot gevolg gehad dat ook dialecten verticale variëteiten geworden zijn: dialect-spreken is sociaal bepaald; of iemand dialect of standaardtaal spreekt, hangt af van zijn of haar maatschappelijke status en van de gelegenheid (hoe formeler de situatie, hoe groter de afstand tot het dialect).

7.2. Hoe dialecten verdwijnen

7.2.1. Het parcours

De neergang van een dialect voltrekt zich in de ene streek sneller dan in de andere, maar volgt altijd hetzelfde parcours. De eersten die hun dialect vervangen door de standaardtaal zijn de leden van de hogere standen. Doordat zij het dialect niet meer spreken, wordt het niet langer geassocieerd met het gedrag van de hogere standen en wordt het dus lager gewaardeerd, niet alleen door de hogere klassen zelf, maar ook door degenen die die klassen willen navolgen. Zo wordt de standaardtaal een statussymbool en het dialect wordt gestigmatiseerd.

Ten tweede doen ook stedelingen eerder afstand van hun dialect dan plattelandsbewoners. Op het platteland is het dialect nog volop in gebruik, als het in de nabijgelegen stad al aan het verdwijnen is. Ten gevolge van die evolutie worden dialecten wel eens 'boers' genoemd. Overigens worden streekdialecten - tenminste in Nederland - hoger gewaardeerd dan stadsdialecten. Dialect spreken is in grote steden veel nauwer verbonden met sociale tegenstellingen dan op het platteland. Het spreken van een stadsdialect lokt vaker afkeuring uit dan het spreken van een streekdialect. (Alleen het Amsterdamse stadsdialect blijkt een grote aantrekkingskracht uit te oefenen op het omringende gebied: de Amsterdamse f en s voor v en z dringen al door in de uitspraak van standaardtaalsprekers uit het midden en westen van Nederland.)

Verder begint dialectverlies vooral bij jongeren. Een van de hoofdoorzaken daarvan is het onderwijs in de standaardtaal. Jongeren blijken echter ook gevoeliger dan ouderen voor nieuwe modes en het prestige dat het gebruik van de standaardtaal met zich meebrengt. Naarmate oudere generaties verdwijnen, krijgen de sprekers van de standaardtaal meer invloed en bepalen zij op hun beurt het taalgedrag van nieuwe trendgevoelige groepen jongeren.

TWEETALIGHEID

Dialecten verdwijnen niet van de ene dag op de andere. Veel taalgebruikers zijn 'tweetalig': ze gebruiken één variëteit voor formele en een andere voor informele situaties. De standaardtaal wanneer status het zwaarst weegt, het dialect voor ontmoetingen waarin solidariteit met plaats- en streekgenoten overheerst.

In zo'n toestand van tweetaligheid groeit vaak de overtuiging dat dialecten niet alleen in minder situaties gepast zijn, maar ook dat een dialect minder kan uitdrukken dan de standaardtaal. Terwijl ook het Nederlands talloze woorden heeft geleend voor begrippen waar het nog geen woord voor had, wordt die overtuiging wel een *self-fulfilling prophecy*: het dialect komt in een vicieuze cirkel terecht waardoor steeds minder mensen het bij steeds minder ontmoetingen zullen spreken. Taalgebruikers verleren het dialect en kunnen er dan inderdaad steeds minder in uitdrukken. Thuis, in de vriendenkring en in andere informele domeinen zal het dialect het langst weerstand bieden, maar als het eenmaal geassocieerd is met de lagere klassen en het platteland, is de mogelijkheid erg groot dat het helemaal verdwijnt.

7.2.2. Tempoverschillen

Een toestand van tweetaligheid is meestal een tussenstation op weg naar het gebruik van louter standaardtaal. In grote delen van het Nederlandse taalgebied is het echter nog lang niet zover en zal het voorlopig ook niet zover komen. Vooral wanneer beide variëteiten scherp gescheiden worden, kan de tweetaligheid lang blijven voortduren. Dat is bijvoorbeeld het geval in West-Vlaanderen, waar bijna de hele bevolking van huis uit dialect spreekt. Bovendien blijft het dialect voor velen de band met het eigene en het dierbare: de afkomst, de geboortestreek, de tradities waarmee ze van jongs af vertrouwd zijn. Zo blijft het een symbool van de eigen culturele identiteit.

De dialecten laten zich niet overal even snel door de standaardtaal verdringen. Het tempo kan van stad tot stad, of van streek tot streek verschillen. In het algemeen ligt het tempo in Vlaanderen lager dan in Nederland, doordat de verbreiding van de standaardtaal in Vlaanderen veel later op gang kwam. Bovendien wordt het dialect in Vlaanderen in veel domeinen niet meteen vervangen door de standaardtaal, maar door een regiolect, dat dan wel langzaam naar de standaardtaal toegroeit.

Gewoonlijk onderscheiden taalkundigen bij de verspreiding van taalveranderingen de vernieuwers, de snelle overnemers, de vroege meerderheid, de late meerderheid en de achterblijvers. Nederland is in de fase van de late meerderheid, terwijl in Vlaanderen de vernieuwingen nauwelijks de vroege meerderheid hebben bereikt.

7.3. De Nederlandse dialecten

7.3.1. Waarom ‘Nederlandse’ dialecten?

Het dialect van Krefeld, vlak bij Venlo, maar net over de rijksgrens met Duitsland, lijkt veel meer op dat van Venlo dan het laatste op dat van Oostende. Toch worden het Venloos en het Oostends Nederlandse dialecten genoemd en het Krefelds een Duits dialect. Dialecten worden namelijk ingedeeld volgens het criterium van de standaardtaal als overkoepelende taal: wanneer een Venlonaar en een Oostendenaar de standaardtaal gebruiken, dan is dat de Nederlandse standaardtaal, terwijl voor een Krefeldenaar het Hoogduits de standaardtaal is. Alleen met dit sociolinguïstische criterium is het Nederlandse taalgebied af te bakenen van het Duitse. Verwantschap en verstaanbaarheid alleen schieten daarvoor te kort. Alleen de met het Nederlands verwante dialecten in Frans-Vlaanderen onttrekken zich aan deze definitie: daar is het Frans immers de standaardtaal.

7.3.2. Isoglossen

Wie een tocht maakt van de ene uithoek van het Nederlandse taalgebied naar de andere, kan onderweg niet vaststellen waar de grenzen tussen dialecten precies liggen. Naburige dialecten gaan bijna onmerkbaar in elkaar over. Ook dialectologen vinden het lastig om dialecten in groepen in te delen - toch doen ze het. Om grenslijnen te trekken, verzamelen zij informatie in een bepaald gebied en tekenen die in op een kaart. De dialectgeografie ontwikkelde hiervoor verfijnde methoden met als resultaat taalkaarten en dialectatlassen die een duidelijk beeld geven van de stand van zaken.

Dialectgeografen verzamelen hun gegevens met schriftelijke of mondelinge enquêtes. Ze vragen hun informanten bijvoorbeeld: ‘Hoe wordt in uw dorp een spijkerbroek genoemd?’. Of ze laten een afbeelding zien en vragen hun een zin aan te vullen. Bij een plaatje van een meisje met een kapotte knie en het onderschrift ‘Boukje is gevallen en nou het se...’, zal een dialectspreker uit Leeuwarden zeggen: ‘... de knie stuk’.

Tussen gebieden waarin een bepaald verschijnsel al dan niet voorkomt, wordt een grenslijn getrokken, een isoglosse. Een voorbeeld is de ‘Ürdinger Linie’, die bij Venlo Nederland binnenkomt en met een boog langs het noorden en westen van Belgisch Limburg naar de Nederlands-Franse taalgrens loopt. Dialectsprekers aan de ene kant van deze isoglosse zeggen *ik*, *ook* en *-lijk*, aan de andere kant *ich*, *auch* en *-lich*. Een bundel van zulke isoglossen begrenst een dialectgebied: een gebied waar een aantal gelijke kenmerken (klanken, woorden, grammaticale eigenaardigheden) voorkomen, die het onderscheiden van andere gebieden. In de kern van zo’n gebied komen de kenmerken het meest geconcentreerd voor, naar de randen toe verwateren ze.

De meeste Nederlanders en Vlamingen maken een onderscheid tussen noordelijke en zuidelijke dialecten. Dat onderscheid is echter meer cultureel en historisch bepaald, dan linguïstisch. Voor dialectologen is de belangrijkste tegenstelling immers die tussen Oost en West. In die tegenstelling kan men nog altijd de middeleeuwse driedeling in westelijke, centrale en oostelijke dialecten herkennen, hoewel er wel wat veranderd is. (Door Brabantse expansie heeft het Oost-Vlaams zich bijvoorbeeld uit het westelijke blok los gemaakt.)

8. Leenwoorden

8.1. Leenwoorden in het Nederlands

8.1.1. Waarom lenen?

Waarom doen we een beroep op andere talen? De belangrijkste reden om een woord te lenen uit een andere taal is om te verwijzen naar een zaak of begrip waarvoor in de eigen taal nog geen woord bestaat. Op die manier weerspiegelen leenwoorden culturele beïnvloeding. De bekendste voorbeelden zijn de woorden die het Nederlands aan het Latijn ontleend heeft, zoals *villa*.

Verder vervangt een ontleend woord vaak een omslachtige beschrijving. Om die reden werd bijvoorbeeld het woord *apartheid* over de hele wereld verspreid. En andere woorden zoals *snob* en *Weltschmerz*.

Ten derde kan ook de behoefte aan een synoniem een reden zijn om te rade te gaan bij een vreemde taal. Dat ontleende woord drukt dan vaak een nuance uit die de eigen taal mist (of lijkt te missen): *De burgemeester is tipsy* klinkt net iets anders dan *De burgemeester is dronken, beneveld* of *aangeschoten*.

Een speciaal soort synoniemen zijn eufemismen. Vaak worden ook die aan een andere taal ontleend. Met een vreemd woord kan men zich makkelijker van een tabo onderwerp distancieren.

8.1.2. 'Vreemde' woorden

De meeste leenwoorden blijven niet lang 'vreemd': ze worden aangepast aan het klanksysteem en de grammatica van de ontvangende taal. Wanneer dat gebeurd is, onderscheidt een vreemd woord zich, behalve door zijn afkomst, in niets meer van de Oernederlandse woorden, de 'erfwoorden' uit het Indo-europees en Germaans.

Vooraf van oude leenwoorden zijn klank, klemtoon en spelling helemaal vernederlandst: *zolder* uit *solarium*, *keizer* uit *caesar*, *pieter* uit *pintar*, *bouvvallig* uit *baufällig*. Ook jongere leenwoorden worden geleidelijk aangepast aan het Nederlandse klanksysteem, bv. *garage*. Andere leenwoorden verraden nog steeds hun komaf, vooral door hun spelling, maar ook door hun uitspraak: *abattoir*, *freule* en *manager*.

8.1.3. Enkele voorbeelden

In de loop van de geschiedenis zijn Nederlanders en Vlamingen voortdurend in aanraking gekomen met andere volkeren, in Europa en ver daarbuiten. Ze namen vreemde gebruiken over en importeerden onbekende producten. Het is ondoenlijk alle leenwoorden op te sommen, of zelfs maar alle talen waaruit het Nederlands heeft geput. Hier volgen voorbeelden uit enkele talen.

SPAANSE EN PORTUGEESE INVLOEDEN

In de middeleeuwen bestonden er uitgebreide handelscontacten tussen de Zuidelijke Nederlanden - met als centrum Brugge - en het Iberisch schiereiland. Aan het einde van de vijftiende eeuw behoorden de Nederlanden samen met Spanje tot het Habsburgse rijk. Die band werd in de tweede helft van de zestiende eeuw door de Republiek verbroken. Vooral woorden uit de handel en de zeevaart, maar ook uit de danskunst drongen uit het Spaans, en in mindere mate ook uit het Portugees, het Nederlands binnen.

- ontleningen uit het Spaans of Portugees: *galjoen*, *embargo*, *tornado*, *kannibaal*, *alligator*, *gitaar*, *tango*, *sarabande*
- woorden uit Midden- en Zuid-Amerikaanse indianentalen die via het Spaans hun intrede deden in het Nederlands: *tomaat* (tomatl), *chocolade* (chocolatl)

ITALIAANSE INVLOEDEN

Italiaans was voor de Nederlanders lange tijd de taal van handel en kunst. Het Nederlands nam, net als andere Europese talen, de meeste Italiaanse leenwoorden op in de zestiende en zeventiende eeuw. De zonen van aanzienlijke kooplieden deden vaak wat ervaring op in de Noord-Italiaanse handelssteden en verder waren jonge kunstenaars uit de Lage Landen gefascineerd door de Italiaanse schilder- en beeldhouwkunst, muziek en literatuur.

- door handelscontacten: *netto*, *tarra*, *bruto*, *franco*, *valuta*, *saldo*, *deposito*, *bankroet*
- artistieke beïnvloeding: *forte*, *mezzo*, *opera*, *sonate*, *fresco*, *model*, *buste*, *novelle*, *sonnet*.

De laatste jaren is vooral de Italiaanse keuken terug te vinden in de woordenschat: *lasagne*, *mascarpone*... Verder leerden we ook de *mafia* kennen.

ARABISCH, PERZISCH, TURKS

De contacten met het Middellandse-Zeegebied, die teruggaan op de tijd van de kruistochten, hadden ook ontleningen aan het Arabisch, Perzisch en Turks als gevolg. Perzische en Turkse woorden werden niet alleen rechtstreeks ontleend, maar ook via de omweg van het Arabisch. Arabische woorden konden ook via het middeleeuws Latijn of het Frans ontleend worden.

- *algebra, alchimie, jakhals, schaakmat, kiosk*

KLASSIEKE BRONNEN

De vloed van Latijnse woorden die in het Nederlands zijn opgenomen, spoelde in drie golven over de Lage Landen. De eerste golf ontleningen kwam met de Romeinse legioenen in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Toen namen de Germanen samen met nieuwe zaken nieuwe woorden over: *villa, poort, muur, kelder, tafel, vork, wijn, kers, peer, markt, munt, keizer*. Het is niet altijd vast te stellen of deze woorden aan het Klassiek Latijn ontleend werden of aan het Vulgair Latijn of Volkslatijn, de omgangstaal in het Romeinse Rijk.

De tweede golf stroomde mee met de verspreiding van het christendom. Ook hierbij is het vaak niet eenvoudig uit te maken of een woord rechtstreeks uit het middeleeuws Latijn, de taal van de kerk is overgenomen, of via het Oudfrans. Het kon bovendien ook nog voorkomen dat een aan het Oudfrans ontleend woord later gelatiniseerd werd.

- ontleningen uit de tijd van de kerstening: *priester, monnik, kerk, duivel, engel*.
- buiten de kerkelijke sfeer: *fundament, letter, papier*

Een derde golf van ontleningen begint in de tijd van het humanisme, dus in de vijftiende eeuw. Op basis van Latijn en Grieks werden nu ook allerlei woorden gevormd, die de oude Romeinen en Grieken nooit gekend hebben. Onder deze nieuwe woorden zijn veel wetenschappelijke termen. Tot in de twintigste eeuw zullen wetenschappers uit het Latijn en het Grieks putten om een eigen, internationale terminologie te ontwikkelen. Deze ontleningen blijven dan ook vaak beperkt tot vaktalen.

- uit de tijd van het humanisme: *drama, poëzie, proza* + plant- en diernamen
- veel woorden van Latijn-Griekse oorsprong eindigen op *-scoop, -pathie, -manie, -itis* en *-gram*. Het achtervoegsel *-ist*, bijvoorbeeld in *dadaïst* en *fatalist*, kan ook aan inheemse woorden worden vastgeplakt: *bloemist*.

FRANSE LEENWOORDEN

De invloed van het Frans op de Nederlandse woordenschat is al begonnen voor het begin van de literaire overlevering, in de twaalfde eeuw of nog iets vroeger. De contacten tussen Vlaanderen en Frankrijk waren al erg nauw: Vlaanderen was een Frans leen en de Vlaamse adel, maar ook het stedelijke patriciaat kenden Frans. In de dertiende eeuw - de tijd waarin Franse ridderromans bewerkt en vertaald werden - zijn al honderden woorden ontleend. Veel woorden komen uit de wereld van kunst en wetenschap (*instrument*), van het openbare leven, vooral de rechtspraak en het bestuur (*arresteren*), en het krijgswezen, zoals *toernooi*.

Tot aan het einde van de negentiende eeuw heeft het Nederlands, zoals de meeste talen in Europa, op deze gebieden woorden aan het Frans ontleend. De Europese cultuur is immers eeuwenlang schatplichtig geweest aan de Franse.

De duizenden Franse woorden die sinds de zeventiende eeuw zijn ontleend, verraden niet alleen door hun spelling, maar ook door hun uitspraak bijna altijd hun Franse herkomst. Hun klank en klemtoon zijn niet, zoals die van de woorden die in de middeleeuwen zijn ontleend, volledig aangepast aan het Nederlands: *toilet, voile, prestige, pluche, champagne, precair, portefeuille*. Naast dergelijke ontleningen komen ook leenvertalingen voor: *kleinzoon, schoonvader, grootvader, gevaar lopen, partij trekken*.

Merkwaardige gevallen: *mannequin* en *boulevard*.

DUITSE LEENWOORDEN

De invloed van het Duits op de Nederlandse woordenschat is minder groot dan die van het Latijn en het Frans. Toch bestonden er al in de middeleeuwen contacten met de oostburen, vooral over zee en via de rivieren. In mystieke werken drongen enkele Duitse woorden door: *indruk, invloed*. Verder nam het Nederlands in de tijd van de Habsburgers woorden op uit de Duitse soldatentaal, zoals *versagen, grens, krans, spies, kotsen, smullen* en *zwetsen*. De bijbelvertaling van Luther en andere reformatorische geschriften zorgden opnieuw voor ontlening uit het Duits: *onderrichten, overweldigen, tuchtigen, beledigen, beraadslagen, bestendig, bezoedelen, diefstal, gelukzalig, heersen, huichelen, nederig* zijn 'reformatorische' woorden.

Het is trouwens vaak niet goed mogelijk een onderscheid te maken tussen een ontlening en een leenvertaling: daarvoor lijken het Duits en het Nederlands te veel op elkaar. Bovendien zijn niet alle woorden die

sterk op elkaar lijken geleend. Duits en Nederlands hebben nu eenmaal veel woorden gemeen omdat ze nauw verwant zijn.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw namen de culturele contacten met het Duitse taalgebied toe. Duitse literaire, filosofische, theologische en pedagogische werken kregen in de Nederlanden een grote invloed. Ook de handel en de industrie oriënteerden zich vanaf de negentiende eeuw steeds meer op Duitsland. Het gevolg daarvan was een stroom van leenwoorden.

Terwijl puristen in de zeventiende eeuw nog Duitse woorden gebruikten als een dam tegen de Franse invloed, richtten zij zich vanaf de negentiende eeuw tegen de Duitse nieuwkomers. Dat hevige verzet, dat nog in de twintigste eeuw doorging, heeft geen einde kunnen maken aan het ontlenen uit het Duits. Veel taalgebruikers herkennen zelfs de Duitse herkomst niet van: *ontwikkeling, saamhorigheid, kunstzinnig, opvallend, overzichtelijk, bewonderen, argwaan, barmhartig, heimwee...*

DE ENGELSE TREND

Tot in de zestiende eeuw kenden zeer weinigen Engels. Vanaf de zeventiende eeuw kwamen Nederlandse en Engelse zeevaarders en vissers met elkaar in aanraking. Het aantal leenwoorden dat de Noordzee overstak van Nederland naar Engeland was toen nog zeker zo groot als het leenverkeer in omgekeerde richting. Een paar Engelse woorden die in die periode het Nederlandse binnendrongen, zijn *boot, loods* en *dreg*.

In de achttiende eeuw werden er werken uit het Engels vertaald. Ook Engelse periodieken werden nagevolgd. Voor het eerst werden ook Engelse gewoonten nagevolgd, dat blijkt uit *pudding, rosbief* en *koffiehuis*.

Toen in de eerste helft van de negentiende eeuw romanciers als Walter Scott en dichters als Byron erg populair waren in de Lage Landen, werden nieuwe leenwoorden toegevoegd aan de Nederlandse woordvoorraad: *blunder, dandy, fit, plenty, puzzel, snob, spirit* en *spleen*. Voor de meeste van deze woorden geldt, wat voor het leeuwendeel van de ontleningen in de periode erna ook zal gelden: ze zijn duidelijk als Engelse woorden herkenbaar, door hun spelling, maar vaak ook door hun uitspraak.

In de tweede helft van de negentiende eeuw, en vooral in de twintigste, werden erg veel woorden aan het Engels ontleend door de politieke, economische en culturele suprematie van de Engelstalige wereld, aanvankelijk Groot-Brittannië, en na de Eerste Wereldoorlog de Verenigde Staten. Het Engels werd in deze periode de meest gebruikte wereldtaal. De ontlening van woorden aan het Engels is in bijna alle talen van de wereld, en dus ook in het Nederlands, nog in volle gang.

- op het gebied van politiek en bestuur: *boycot, budget, meeting, pamflet, planning*
- sport en ontspanning: *boksen, boekmaker, bridge, coach, dancing, finish, handicap, hobby, hockey, jazz-band, scoren*
- handel, nijverheid en industrie: *accountant, blazer, cash, dumping, folder, goodwill, lift, manager, partner, safe*
- het verkeer: *buffer, dimmen, propeller, tram, rail, ticket, tunnel*

Al deze woorden stammen uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 is de toevloed nauwelijks meer tegen te houden.

8.1.4. Een gevaar voor het Nederlands?

Puristische correctie hebben zelden een kans op succes. In het algemeen is ontlening namelijk eerder een bron van taalverrijking dan van taalverarming. Leenwoorden weerspiegelen culturele invloed. Vreemde woorden komen tegemoet aan de behoeften van onze beschaving, die niet alleen een Nederlands karakter heeft, maar ook deel uitmaakt van een groter cultureel verband. Een totale vernederlandsing van de woordvoorraad zou zeker niet in ieder opzicht taalverrijking betekenen. Het zou erg veel moeite kosten die woorden te maken en ze vervolgens ingang te doen vinden - taalverarming zou er weleens het gevolg van kunnen zijn.

Overigens tasten leenwoorden het eigen karakter van de taal niet aan. De stroom van nieuwe - nu vooral Engelse - woorden valt ons op, maar verandert de Nederlandse taal niet wezenlijk. Het totaal aan nieuwe woorden zinkt immers in het niet bij de bijna 400000 woorden die het Nederlands telt. Nieuwe woorden wijzigen het uiterlijk van de taal, maar niet het innerlijk - denk maar aan de Engelse woordenschat, die bijna voor de helft van Franse origine is.